



ШЫН

№ 148-149
(18110-111)

2011 чылдың
декабрь 20,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Шингилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

ЧАА ЧЫЛ БУДУУЗУНДЕ: республика амыдыралындан медээлер



ОБИЛЕЙЛИГ 2014 ЧЫЛГА...

Тываның Россия-биле демнежилгезинин болгаш ызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 90 чылын демдеглээр 2014 чылга уткуштур чугула инфраструктуралар талазы-биле дыка хөй өлөвилелдерни Тываның Чазаа ажилдап кылган.

Юбилейни федералдыг дузалыг болдурарының дугаары Тываның удуртукчузунун чурттуң Президентизинин энинден белеткел ажилдары Федерациязының Чазааның ейлиг деткимчези-биле чорар. Юбилейлиг ол хүннү баарының хемчеглерин ажилылыры дооступ турар болгаш чылдың январь 15-ке чедир яның Чазааның айтышкыны-бадылаттынар.

Байырлалды эрттирери-каара туттунган курлавырлар а ажил-агыйның дыка хөй ыгларын шийтирилээр, чурт-чоннуң деңгелин көскүзү-бедидер, а ол ышкаш кул-салгалының чамдык объектин камгалап арттырар арганы.

Тываның инфраструктура ыгларын шийтирилээринче, а ышкаш республиканың чугула-тилерин чогулчалыг байдал-

га тургузарынче угланган сорулгаларны Шолбан Кара-оол салган.

Бирээде, Кызыл хоорайның Магистральная-Шахтерская участогунун 11,8 километр автомобиль оурун (үстүкү орук) эде кылыры. Улуг чүк сөөртүр машиналар «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинден хөмүр-дашты чүдүрүп алгаш, ол оруктап республиканың кожууннарынче барып турар. Тываның Баштыңының санап турары-биле алырга, аңаа дөрт дилиндектиг, техниктиг бүгү негелделер-биле хандыртынган орук турар болза эки.

Юбилейге уткуштур хемчеглеринин планында Енисей хемни кежир көвүрүгнү эде кылыры база көрдүнгөн. Ооң чижеглээр өртээ 200 млн. рубль. Тываның күрүнө филармониязының оран-савазын болгаш ооң чоогунда эриктерни эде кылыры база планнаттынып турар.

Президент соңгулдаларына уткуштур

ДЫҢНАДЫГ

2012 чылдың март 4-те болур Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларына уткуштур Президентиге кандидаттар алыр бүрүткеттиргенерге республиканың «Шын» солун акциязы «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда елеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол адылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр дидаттарның агитация материалдарын халас болгаш төлевирлиг езинге парладыр шөлдү бээрин дыңнадып тур.

Төлевирлиг үндезинге бээр шөлдү өртээ мындыг: солуннун эки арнынга — бир дөрбелчин сантиметрнин 50 рубль, өске иннарга — 40 рубль. Журналист кижинин агитация материалдарын баазырадып ажилдап кылганы ооң өртээнге кирбес.

Солунга үнер материалдарны дужаарының хуусаалары: үрникте үнер солунга парладыр дээн болза, баш удур пятница күнде 14.00 шактан орайтатпайн, эккеп дужаар; четвергче болза, үрникте 14.00 шакка чедир; суббота номеринге парладыр дээн болза, четвергче 14.00 шакка чедир редакцияга эккеэр.

Бир эвес кириген материалдар референдум дугайында, реклама айында болгаш массалыг информация чепсектеринин дугайында айтуларга дүүшпес болза, ону парлаарындан редакция ойталаар елиг.

Материалдарны (саазынга болгаш электроннуг арга-биле тыва туга бижээн) дараазында адреске хүлээр ап турар:

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, 2-ги каът, 5. 8, тел. 2-18-10.

САЙГАРЛЫКЧЫ ЧОРУКТУ ДЕТКИРИ-БИЛЕ

Тыва Республиканың экономика сайыды Людмила Трусованың даргалаашкыны-биле эрткен Тыва Республиканың сайгарлыкчы чорукту деткиринин фондусунун хайгаарал чөвүлелинин хуралына кыска хуусаалыг чээли алырын дилээн 21 чагыгны сайгарып көргөн.

Хайгаарал чөвүлелиннн кежигүннеринин ажык бадылаашкынарының түнели-биле биче хем-чээлдиг 3250 муң рубль түннүг чээ-

лини 12 сайгарлыкчыга тывыскан. Бир эвес документилерин бүрүн-четче дужаар болза, беш сайгарлыкчы 760 муң рубль түннүг чээ-

лини үлежип алыр.

Бичи чээлилерни ажилдап турар бүдүрүлгелерге 12 ай дургузунда 12 хууга, өрениң кезик-чамдызын ай санында төлээр кылдыр бээр. Чагыларны сайгарып тургаш, хайгаарал чөвүлелиннн кежигүннери экономика болгаш социал адырже кичээнгейни угландырып турган.

«ОЙНА» ПЛАНЫН КҮҮСЕДИП ТУРАР

Бо чылды алдын тывыкчыларының «Ойна» артели багай эвес түннелдерлиг доозуп турар.

Алдынны 800 килограммны тывар деп квотада айыттынган болза, ону 1037 килограмм кылдыр күүсеткен, ол дээрже республиканың бүгү алдын тывыжының 80 хуузу-дур.

Республикада алдын тывыжының талазы-биле ол эң «хоочун» бүдүрүлгенин чылда саарылгазы бир миллиард рубль ажа берген, ооң уламындан Тывада эң улуг ажил-агыйлыг бүдүрүлгеге санаттынган. Коллективтин чогулчалыг ажилына республика Чазааның деткимчези улуг болган деп, артельдин удуртукчулары санап турар. Ылангыя бюрократтыг шалта-раазыннары ажыл эртеринге, чер-черлерде эрге-чагырга органнары-биле харылзааларны тударына, нормативтиг актылар хү-

лээр алырынга, чижээ, квота санын тодарадырынга ол улуг деткимчени көргүскөн.

Алдын тывыжы дээрже кезээде улуг күш негээр ажыл-херек болуп келген. Бир тонна довурактан 0,5-0,6 грамм алдын тыптыр. Ооң чарыгдалдары улуг болганындан ол үнелиг металлдың өртөөн база өстүреринге чедирер. Ылангыя алдынны улам-на ырак болгаш чедери берге черлерден казып тып турар болганда, ооң чарыгдалы улгадып турар. Чүгле солярканы безин «Ойна» артели чылда 6 муң тоннаны чарыгдал турар. Ол артельди баштайгы хүнүнден эгелээш, Россияның алдарлыг алдын тывыкчызы Анатолий Неволин удуртуп келген. Ооң участоктарже үндүргөн оруктарын республика-

ның чурттакчылары ажылдап турар. Чижээ, «Ойна» улуг күженишкениннин ачызында Эрзин болгаш ырак-узак Кунгуртуг аразының оруу ажыттынган.

Коллективтин удуртукчузу Анатолий Неволинни республиканың чону хөй-ниитичи ажилдакчы деп база билер. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының талаалакчыларының каттыжышкынын ол элээр каш чыл удуртуп келген, сөөлгү парламент соңгулдаларының бүдүүзүндө ол партия биледин Россияның Маадыры Сергей Шойгунун холундан алган.

Амгы үеде артельдин коллектив чээ сезонга ажилдаарына белеткенип турар. Орук чок черлерге хаара туттунар техниканың артык кезектери саттынган, дериг-херекселдернин септелгези доозулган. Чоокку келир үеде коллектив чээ участоктарны шингээди алырынга белеткенип турар.

ДЕМИР-ОРУК СПЕЦИАЛИСТЕРИ ТЫВАГА КЕЛИР

Красноярскинин демир-орук транспортунун институтунда беш муң ажыг студент өөренип турар, оларның аразында тыва оолдар, кыстар база бар.

Чижээ, Самба Кенден 3-кү курста өөренип турар, ооң шилип алган мергежили — «Демир-орук тудуу, орук, орук ажил-агыйы». Мурнунда тыва аныктар демир-орук мергежилинче өөренип кирбейн турганнар, бөгүн Кызыл-Курагино аразының демир-орук туттунар деп барганда, ол мергежилди дыка хөй кижини шилип алган.

Красноярскинин демир-орук транспортунун институтунун директору Евгений Савченко мынча деп турар: «Специалистернин санааны Кызыл-Курагино аразының демир-орукун тудуунга 12,5 муң ажилчын херек. Ол орукту 8-10 чыл тудуп кээр. Кажан демир-орук ажыттына бээр, аңаа 2,5 муң кижини доктаамал ажилдаар. Олар дээрже башкарыкчылар, энергетиктер, вагон ажилдакчылары, локомотивчиктер, оон туржук поварлар-дыр. Бедик мергежилдиг специалистер-биле бүдүрүлгени хандырап сорулга-биле оларны мында өөредип турар бис. Доозукчулар Красноярскинин демир-орукун кезээ болур Кызыл-Курагино демир-орук ажилдаарлар».

Тывадан өөренип дооскан оолдар болгаш кыстар Кызыл-Курагино аразының демир-орук ажилдаарлар. Ынчангаш Тываның Чазаа боттарының демир-орук специалистерин белеткээр сорулганы салган. 2008 чылда Чазактын чагы-биле ол өөредилге черинге 111 студент өөренип кирген. Оларның чамдыгы институттун структуразы болур техникумче киргенер. Красноярскинин демир-орук транспортунун институтунун студентизи Чочагай Бадачы: «Демир-орук тудуу, орук, орук ажил-агыйы» салбырда өөренип турар мен. Демир-орук ажил-агыйы дээрже ында чугула салбыр болур. Рельстерин, шпалдарның дооразын хемчээр кылыр ажилдарны ында кылып турар. 3 дугаар курсту дооскан соонда бүдүрүлге практиказына рельстерде четпестерни илередип тывар талазы-биле ажилды күүседип турдум, ол ажил мээң сеткилимге таарышты. Кызыл-Курагино аразының демир-орук тудуунга киржири-биле мында өөренип турар бис. Ол орук амгы үени-биле кылдынган, айыыл чок, чараш черлеп эртер маршрут-чок, чараш черлеп эртер маршрут-

туг болуру чугула» — деп чугаалаан.

«Транспорт системазы» факультеттин деканы Валерий Курочкин мынча дээн: «Тывадан келген студентилер аңгы-аңгы болганнар. Оларның аразында тергин эки өөредилгелиг болганындан Красноярскинин демир-орук институтунун директорунун стипендиязын ап турарлар база бар. Өөренип шыдавайн барганнар база тургулаан. Тывадан келген студентилернин өөредилгеге чүткүлдүүн демдеглээр херек. Оларның бирээзи Урана Мөгедирни көрээли. 1 курстан эгелээш, тергин эки өөренип келген».

Шынал-ла, Урана чүгле тыва оолдарның болгаш кыстарның эвес, дээди өөредилге черинин чоргааралы апарган. Тергин эки өөредилге дээш ол чүгле академиктиг стипендияны эвес, Красноярскинин демир-оруктар начальнигинин стипендиязын база ап турар.

Бо хүнде ында өөренип турар аныктар Тываның төөгүзүндө эң бир дугаар демир-орукчулар болурлар.

Чедишкенинлиг болунар!

ТР-ниң албан-езузуун сай-тызындан.

ЭН ШЫЫРАК МӨГЕ — ЭРЕС КАРА-САЛ



Хоочун мөге Маадыр Монгуш бо удаада база шыырак хурешкен.

Эрткен субботада, декабрь 17-де, Кызылда «Автомобилист» спортзалга республиканың эн шыырак дээн мөгелериниң аразында ээлчеглиг тыва хуреш маргылдаазы болуп эрткен. Бо удаа Барыын-Хемчик кожуун биле Ак-Довурак хоорайның төлээлериниң каттышкыш эрттиргени маргылдаага ниитизи-биле 64 мөге хурешкен. Оларның аразында Арзылаң болгаш Начын аттыг мөгелер база бар болган.

Эрткен чылдың декабрь айдан эгелеп «Автомобилист» спортзалга ай санында эрттирер кылдыр дугурушкан хурештерге харысалгалыг кожууннар бо маргылдааларны бедик деңгелдерге эрттирер дээш эки белеткелдиг кээп турары илдең апарган. Эрткен дыштаныр хүнде бо солун хуреш эгелээр мурнунда Барыын-Хемчик кожуун биле Ак-Довурак хоорайның чыгыргаларының спорт болгаш культура килдистериниң төлээлериниң башкарылгасы-биле ук черлерниң бот-тывынгыр артистери солун концерт номерлерин күүсеткен.

Хуреште республиканың шыырак мөгелериниң аразында аныяк оолдар база хөй болган. Оларның кол сорулгазы — бодунуң күжүн шенээри, а болдунар болза, шаңналдыг черлерге кирери турган. Зал иштинге шыгырт долу кылдыр олурупкан көрүкчүлөр кончуг солун хурешти көргөн.

Тываның амгы үеде эн шыырак мөгелериниң бирээзи, «Наадым-2009»-туң тулган чемпиону, Арзылаң мөге Эрес Кара-Сал (Сүт-Хөл кожуун) дөрт эн шыырак мөге санынче киргеш, чемпион ат дээш түңнел салыгда республиканың база бир кончуг шыырак мөгези

Буян Бүрбүжүктү (Улуг-Хем кожуун) октааш, Барыын-Хемчик кожуун биле Ак-Довурак хоорайларның тускай кол шаңналдарына төлөптүг болган. Үжүүрлөшкен мөге

Буян Бүрбүжүктү база сөөлгү чылдарда доктаамал эки хурежи чоруурун көрүкчүлөр сактыр. Ол эрткен чылын декабрь айда, таптыгла бир чыл бурунгаар, өскөн-төрөөн Улуг-Хем кожуунунун шаңналы дээш эрттирген тыва хурешке ТР-ниң эн шыырак дээн мөгелериниң аразында арткан турганын сактыр бис.

Арзылаң мөгелер Маадыр Монгуш биле Сайын-Белек Түлүш үшкү-дөрткү шаңналдыг черлерни ээлээн.

Бистиң корр.



Эрес Кара-Сал шүңгелген.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Үлгедиг болгаш яла

КАЖАН-БИР АЯА ДОЛАР...

Декабрь 18-те Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ажилдакчылары хамааты Алефтина Топчаевна Дөңгүр-оолду түр бастырып тургаш, 20 муң рубльди ап турда тудуп алган. Ол үр үениң дургузунда регионнуң «Риск-Информ» солунче «Аажок хоралыг тыва херээжен» деп шола ады-биле маргышкак, аас-дылдыг, кижилерниң ат-алдарын баксырадыр, бужар чүүлдерни бижип турган.

Оперативтиг дилеп тывар хемчеглерниң түңнелинде «Риск-Информ» солунга аас-дылдыг, маргышкак, мөге медээлерни тарадып, парлавас мен деп тургаш, кижилерни мегелепкеш, олардан акша ап турган деп барымдаалар илерээн. А.Т.Дөңгүр-оолдун алган акша өңчү-хөрөңгизин «Риск-Информ» солуннуң үндүрер чериниң удуртукчулары болгаш ажилдакчылары аразында үлежип турган деп баш удур ителгениң түңнелинде илерээн.

Хамааты Алефтина Дөңгүр-оолга

хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 163 чүүлүнүң 1 кезээне дүүштүр (түр бастыры) кеземче херээн оттурган.

Үстүнде айтылган солуннуң редакциязының болгаш бо авторнуң ажил-чорудулгазы мындыг түңнелге келир турган деп чүүл билдингир турган. Солуннуң авторлары чамдык кижилерниң хууда амыдырал-чурталгазының база ажил-чорудулгазының дугайында аас-дылдыг, маргышкак чүүлдерни солунче үндүр парлаптар бис деп коргудуп тургаш, олардан акша негеп турган тава-

рылгалар дугайында чугаалар чоруп турган. «Риск-Информ» оппозиистиг солун деп адаттынып турза-даа, херек кырында ындыгларга хамаарышпас. Оппозиистиг солуннарның кол сорулгазы чидиг айтырылгаларга хамаарыштыр боттарының үзел-бодалын илередири болур. А «Риск-Информ» солуннуң ажилы республикага маргыштыг байдалды тургузар сорулгалыг мөге, нүгүл, кижиниң ат-алдарын баксырадыр, ооң хууда амыдырал-чурталгазынче киржир чүүлдерни солунче парлап үндүрери-биле кызыгаарлаттыган. Амгы үеде билдинип келгени болза, оларның ажил-ижи чүгле политиктиг ажык-кончаа сүреринде эвес, а артык акша-хөрөңги шынчээдип алырында база болган.

Анна ЛЯЛЮК,

ТР талазы-биле ИХЯ-ның экономиктиг кем-херек үлгедигишкениннеринге удур демисел чорудар эргелелдин ажалдакчызы.

ВАСИЛИЙ ОЮН БАЗА КАТАП...

Василий Оюнга хамаарыштыр агарткан шииткелди болгаш кеземче херээнге онаарын соксадырының дугайында доктаалды күш чок болдурган. Ол дугайында ТР-ниң Дээди судунуң парлагал секретары Виктория Ховалыг мынчаар дыңнаткан.

РФ-тиң КК-ниң 115 чүүлүнүң 1 кезээ-биле, 119 чүүлүнүң 1 кезээ-биле буруудаттырган В.М. Оюнга хамаарыштыр 2011 чылдың сентябрь 8-те Чеди-Хөл район судунуң агарткан шииткелди болгаш кеземче херээнге онаарын соксадырының дугайында доктаалын Тыва Республиканың Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы күш чок болдурган. Кеземче херээнге суд сайгарылгазын кылып чорудар кылдыр өске судьяга дамчыткан.

Ол ышкыш РФ-тиң КК-ниң 116 чүүлүнүң 1 кезээ-биле В.М. Оюнга хамаарыштыр кеземче херээн оттурганын кем-херектиң составының чогу-биле соксаткан Чеди-Хөл район судунуң июль 27-де доктаалын база

күш чок болдурган. Херекке суд сайгарылгазын кылып чорудар кылдыр өске судьяга дамчыткан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийги чыыжының депутаты турган Василий Оюнга хамаарыштыр РФ-тиң КК-ниң 112 чүүлүнүң 1 кезээнде (кадыкшылга ортумак хемчээлдиг когаралды чедиргени), РФ-тиң КК-ниң 119 чүүлүнүң 1 кезээнде (өлүрүп каарының дугайында кыжанышкын) болгаш РФ-тиң КК-ниң 116 чүүлүнүң 1 кезээнде (кижини эттээни) көрдүнген кеземче херээңиң ителгезин РФ-тиң Истелге комитетиниң Тыва Республика талазы-биле ителге органнары кылып чоруткан дээрзин сагындыраалы.

Истелгеден илерээни болза, 2010 чылдың июнь 10-да Чеди-Хөл кожуунуң Элегес сумузунда малчын аалга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Василий Оюн Чингис Оюну чуруу-биле шашкан болгаш демир кижен-биле эттээн. Ооң соонда өлүрүп каар мен деп аңаа кыжангаш, дезип бар чораан Чингис Оюнуң уунче бир удаа боолаан. Ол ышкыш Василий Оюн ол кинчизи-биле назы четпээн Сылдыс Оюну база хаккан.

Буруудаткан түңнелди бадылааш сайгарып көөр кылдыр кеземче херээн судче кириген турган. Чеди-Хөлдүн район суду бо талазы-биле агарткан шииткелди үндүргөн. Ынчалзажок Тыва Республиканың Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле коллегиязы Чеди-Хөл район судунуң В.М.Оюнга хамаарыштыр агарткан шииткелди күш чок болдурган дээрзин база катап сагындырып каалы.

Юбилей

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ТЕХНИКУМУ 65 ХАРЛААН



Декабрь 16-да Тываның көдээ ажил-агий техникуму үндезилетинип тургустунганыннан бээр 65 чыл болган оюн байырыг байдалга демдегелп эрттирген.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол юбилейниң аалчыларына, ук өөредилге чериниң башкыларына болгаш студентилеринге байыр чедирип, техникумга 300 муң рубль өртөктүг өөредилге, практикага ажылгаар дериг-херекселдерни белекке берип тура, дараазында чүүлдерни онзалап демдеглээн: Тываның көдээ ажил-агийы 1990 чылдарның эгезинден тура, янзы-бүрү чылдагааннарның уржуундан, бо үеге чедир берге үелерни эртип турар. Кылыр ажилдар хөй. А чедишкениң үндезини специалистерден хамааржыр. Тываның Чазаа Дээди Хурал (парламент)-биле аныяк специалистер көдээже ажилдазын, көдээ ажил-агий ажилдакчызының мергежили чон аразында ат-алдарлыг болзун, оларның ша-лыңы чогуур деңгелге турзун, а тус черин баран будурукчулери орулгалыг болзун дээш бүгү хемчеглерни ап турар бис.

Чазак Даргазы Тываның көдээ ажил-агий кадрларын белеткээри кол угла-нышкыннарның бирээзи дээрзин айтып-пышаан, техникумну республика деңгелинче көдүрериниң дугайында эгелээшкенин деткип турарын, ооң материал-техниктиг баа-зазы амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар болурунга бүгү күжүн үндүрерин аазаан. ТР-ниң албан-езуунуң сайтызында.

ЭХ, ТЕАТР, ТЕАТР...

Репортаж

Мөөрей, мөөрей...

Декабрь 16-да Тываның В.Көк-ол аттыг национал театрының артистеринин аразына режиссер Алексей Ооржактың шаңналы конкурс болуп эрткен. Ол театрның эң-не талантылыг, эң-не идепкейлиг артистерин дарадыр, оларның мергежил алазы-биле арга-дуржулгазын айырадыр, чогаадыкчы ажил-рудулгазын деткиир сорулга-г. Мөөрей ши артизи бүрүзүгө чогаадыкчы езу-биле ажилдаар, илип алганы чогаалын сцена азына бодунуу-биле тургузуп, алым-чаяанын чаа-чаа омур-ирлерге ажыдар, үзел-бодал-рын хостуг боттандырар арганын арген.

Конкурстуң бо чылдан эгелеп эгелеп-байдалы бедээн, эртер хер-и өскерилген, билдингир режиссер, Россияның Улустуң артизи, Тыва Республиканың алдар-г артизи Алексей Кара-оолович Ооржактың адына тураскаат-ылганы таварылга эвес. Мөөрей элээр мурнунда башкарыкчылар илүүлүг артизиви Алексей Ооржакты сценаже чалап алдылар. И көрүкчүлөр, жюри кежигүн-и, конкурстуң киржикчилери-ле амыр-менди солчуп, онзагай жээниң байырын чедиргеш, аразында бодалдарын ажитты: «Эң орнумга кым-даа туруп бо-ру турган. Тыва театрда анаа төптиглер хей. Кажан мөөрейниң артикчилери менээ ол айтырыг-ле чедип келирге, боданмай-на чөпшээрештим. Чүге дизе ол левилел артисттеривиске, олар-аң ажилына улуг деткимченин аргүзөр сорулгалыг болган. Аңээ ол дыка кол айтырыг болгай. Хоң мурнунда театрда мындыг артисттер конкурстар болуп турган, чалза-даа бо удаада Культура мызы, ниитилел, информация сектеринин, парлаганын ки-иңгейи улуг болуп турар. Ол чүүл артистерин хей-аадын көдүрер, аң уран чүүлүн чон аразына аңгерттердир...»

Дараазында мөөрей-даа ажит-ылды. Конкурстуң бирги кезээнге артист киришкен, оларның 10-у үнел-мөөрейге киржир эргени алап алган турган болза, ол артикчилерин аразындан эң-не экиннер — чылдың кино, шии-ин артизин, чылдың кино, шии-ин эржен артизин тодарадыр — күнгү кезээниң кол негелдези. Шилилге-даа нарын, кымны-ндыг дээр боор, артист бүрүзү т-тускайлаң онзагай салым-яаныг. Тываның Улустуң чо-алчызы, Тыва Республиканың Ча-аның Даргазының чөвүлекчи-и Александр Даржай баштаан жюри жигүннери: Тываның Улустуң гаалчызы, Тываның Чогаалчылар илелиниң даргазы Эдуард Ми-т, «Түмен» продюсер төвүнүн ректору, «Эдегей» танцы бол-ш костюм театрының чингине ректору Кимаа Донгак, Тыва Рес-публиканың Чазааның чанында Ты-ның гуманитарлыг шинчилелдер ститудунуң улуг эртем ажилдак-зы, филология эртемнеринин ндидады Зоя Самдан, Культура мызының күрүнениң профессио-л уран чүүлү деткиир талазы-ле килдизинин начальниги, «Ты-ның культуразы болгаш уран үлү» сеткүүлдүң кол редактору омаа Хомушуга улуг ажил аашкан.

Бир-ле дугаарында Аржаана-мдын чуртталга темазына плас-

тиктиг фантастиказын бараалгатты. Аныяк кыстың мага-бодунуң чараш, ээлгири, шимчээшкнеринин чиик-сергээ көрүкчүлери мага-дадып тур. Чүгле хөгжүмге үдет-кен, сөс чок уран чүүл кижиге бол-гаш оң өөрүшкү-мунгаралын, а кол-ла чүве ынакшылдыг чаражын тодазы-биле илереткен.

Ийги көргүзүг — Тыва Респу-бликаның алдарлыг артизи Олег Са-ты. Ол Эдуард Мижиттин «Кара кукун» деп чогаалына ли-тературлуг уран-чечен композиция-ын күүсетти. Чогаалдың философчу утка-шынары көрүкчүлөргө чырык чер кырында амыдырал-чуртталга, оң алыс дөзү, кижилер, оларның аразында хамаарылгаларга хама-рышкан бодалдарны оттурупканы чугаажок. Зал-даа, сцена-даа дүм-бей караңгы, шыпшың апарганда, Олег Сат кукун эдерин кара ояр кылдыр өттүнүпү. Кижиге бүрүзү-нүң сагыжына ол алгы чаңгыланып арткан-на боор. Артистин оюнунуң билдилин магадаас аргажок.

Дараазында Ляна Өндүр Саяна Өндүрнүн «Даш көжээниң сарын-налы», Сайлык Шулуу-Маадыр Монгуш Кенин-Лопсанның «Читкен уруг», Тываның алдарлыг артизи Саяна Сат Владимир Серен-оолун «Каң-кыс» деп чогаалдарына ли-тературлуг уран-чечен көргүзүг-лерин ойнадылар, Тываның алдар-лыг артизи Луиза Морттай-оол Чи-нгиз Айтматовтун «Иениң шөлү-ден» ава кижинин, Олимпиада Ча-вырал Иоганн Шиллерниң «Мария Стюарт» деп драмасында Кадын-ның монологуларын номчуп күүсе-ти, Орлан Оюн Антуан де Сент-

лар-биле «Көрүкчүлөргө үнелели» номинациязының тиелекчизин тодарадыпты. Чаңчыл езугаар адыш часкаашкынар-биле тиелекчи тыылган: Саяна Саттың адын адаптарга, адыш часкааш-кынар-биле эң-не диңмиттиг болду.

Жюри мөөрейниң киржикчиле-ринге аңгы-аңгы номинацияларга шаңналдарны, Тываның алдарлыг артизи Саяна Сатка база Орлан Оюнга Санкт-Петербург хоорай-ның театрларынче баар чогаа-дыкчы үнүүшкүн сертификаттарын тывыскаан. А «Чылдың эр ши артизи» — Тываның алдарлыг артизи Олег Сат, «Чылдың херээжен ши артизи» — театрның аныяк артизи Олимпиада Чавырал болдулар. Оларга Москва хоорайже, найыс-лалдың театрларынче чогаадыкчы үнүүшкүн баарының болгаш 100 муң рубльдин сертификаттарын Тываның культура сайыды Вя-чеслав Донгак тывысты. Сайыт ол ышкаш көрүкчүлөргө болгаш артистерге мөөрейни чылдың-на эрттирер дугайында өөрүнчүг медээни дыңнатты.

Конкурс соонда тиелекчилер-ден каш айтырыглар салыр ар-галыг болдум.

Тываның алдарлыг артизи Саяна Сат:

— Мөөрейге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бир-ле дугаарында Культура яамызына, «Түмен» продюсер төвүгө, эш-өөрүмгө, көрүкчүлөргө сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргеним илередип тур мен. Кайгамчык солун мөөрей болду. Бисти үнелеп, улуг кичээнге салып



театрда талантылыг артистер дыка хей.

— «Кара кукуну» шилип алган чуртунда чүдө ирги?

— Бо чогаалды шагда-ла ном-чааш, черле сценага ойнап көргөн

— Менээ үргүлчү каттырынчыг, чок-ла болза, хаван, чок-ла болза, 80 харлыг душтук дээр ышкаш солун рольдар таваржыр. Бо удаада база ойнаан маадырым аныяк эвес. Черле шагда-ла бо монологу шенеп көргөн болзумза деп күзелим турган.

— Кол шаңналдарның бирээзин алыр мен деп бодадынар бе, азы кайы артист тиелээр деп даап бодап турдунар?

— Мээң бодап турган кижим бо шаңналды албайн барды. Чогум шупту эштерим талантылыг, эр хей улус. А мөөрейни чылдың-на эрттирери күзенич.

Тываның Улустуң артизи Дыртык Монгуш:

— Тыва театрының хоочун-нарының бирээзи болгай силер, аныяк артистерге хамаарыш-тыр чугаалап көрүнерем.

— Хоочун артист кижиге көрүп турарымга, театрда ажилына бердинген, улуг сонургалдыг аныяк артистерниң хей өөрүнчүг. Оларның кызымаан, чүткүлдүүн, быжыг туруштуун, тывызын магадаар мен.

— Силер бо мөөрейге амгы үениң база бир чидиг айтырын көдүргөн болгай силер, аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Черле ынчаш бо үеде уруг-дарыын каа бир черге октаан, каапкан улус дугайында чугаалар бо-ла дыңналып кээр-дир. Тыва чон шаандан тура ажы-төлге кон-чуг ынак чораан болгай. «Черле канчап бардывыс бо» деп бодал-биле «Октаттырган төл» деп чо-гаалды ойнааным ол-дур ийин.

Тыва чонувус театрда дыка ынак. Ол дээр сеткилимден өөрүп чоруур-дур мен.

болзумза деп бодап чораан мен. Кажан бо мөөрейни чарлаптарга, күзелим бүткени бо. Чогаал боду кончуг ханы уткалыг, хей-хей бодалдарны сиңирген. Ынчангаш ол чогаалды сонургап, катап-катап номчуур турдум.

Олимпиада Чавырал:

— Мөөрейге Кадынның моно-логун ойнаар күзел канчап тып-тып келди?

Ниитизи-биле конкурсту Тываның культура амыдыралына улуг болушкун болган деп болур. Көрүкчүлөргө-даа, артистерниң-даа талазындан мөөрейге сонургал, кичээнге улуг болган. Чоннуң амыдыралы-биле сырый харылзаалыг тыва театр уран чүүлү сайзырап-ла турзунам.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Чингиз СААНЫҢ тырттырган чуруктары.



Мөөрейниң киржикчилери.

Экзюперинин Александр Даржай-ның тыва дылче очулдурганы «Бичи тажызындан» интерпрета-циязын, Тываның Улустуң артизи Дыртык Монгуш «Октаттырган төл» деп сценажиткан көргүзүүн бараалгаттылар. Сценага чоннуң эрткен төөгүзү, каржы-дошкун дайын-чаа, репрессия чылдары, аар-берге салым-чол, октаттырган ажы-төл дээр ышкаш нарын айты-рыглардан аңгыда, амыдыралдың чажыттары, аас-кежи, өөрүшкүзү көстүп, делегей литературазының кайгамчык чогаалдары салдынды. Көрүлдө соонда жюри кежи-гүннери ажилын түнөп, хуралдап турда, башкарыкчылар аарыкчы-

турарына канчаар-даа аажок өөрүп тур бис.

— «Көрүкчүлөргө үнелели» шаңналга төлөптүг болган болгай силер, аңаа идегелдиг турган силер бе?

— Черле көрүкчүлерим идегел-лин чидирбес дээр кызып ажил-дап чоруур мен. Артист кижиге көрүкчүлөргө үнелели, бүзүрели дыка кол болур. Көрүкчүлеримге мөгейип, моон-даа соңгаар эки ажилдаарын кызыдар мен.

Тываның алдарлыг артизи Олег Сат:

— Дээди шаңналды алыр мен деп манап турган силер бе?

— Чок, манавадым, чүге дизе

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 30-де хчлээп алган

Бо Конституция хойулузу Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуун, административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларын шийтирлээр чурумун болгаш оларны шийтирлээринге Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының компетенциязын тодарадып турар.

1 чүүл. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң хойулу-дүрүм талазы-биле үндэзиннери

Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң хойулу-дүрүм талазы-биле үндэзиннерин Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг хойулар болгаш Россия Федерациязының нормативтиг өске-даа хойулу-дүрүм актылары, Тыва Республиканың Конституциязы, бо Конституция хойулузу, Тыва Республиканың хойулулары болгаш административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларының талазы-биле хүлээттинип турар Тыва Республиканың нормативтиг өске-даа хойулу-дүрүм актылары тургузуп турар.

2 чүүл. Бо Конституция хойулузунда аягылап турар кол билгилер

Бо Конституция хойулузунда дараазында билгилерни аягылап турар:

1) Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуу - күрүне эргелелиниң болгаш тус чер бот-башкарылгазының ажил-чорудулгаларын боттандыраары-биле төөгүнүң болгаш культураның езу-чаңчылдарын, ажил-агыйжы харылзааларны, боттут инфраструктураны өөренип көрбүшаан тургустунган Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузууларны бир кезээниң системазы (моон соңгаар - административ-девискээрлиг тургузуунуң бир кезээ дээн) болгаш Тыва Республиканың девискээрлиг тургузууларының бир кезээ болуп турар (моон ыңай - девискээрлиг тургузуунуң бир кезээ) Тыва Республиканың девискээр организациязы;

2) административ-девискээрлиг тургузуунуң бир кезээ - тургустунган административтиг кызыгаарларлыг, 1997 чылдың декабрь 18-те № 152-ФХ "Географтыг объектилерниң аттарының дугайында" Федералдыг хойулу-биле (моон соңгаар - "Географтыг объектилерниң аттарының дугайында" Федералдыг хойулу дээн) көрдүнген чурум езугаар тывыскан аттыг болгаш эрге-байдалдыг Тыва Республиканың девискээрлиг кезээ;

3) девискээрлиг кезээ - административтиг тускай эвес чурттакчылыг чер;

4) административтиг төп - күрүнениң эрге-чагырга органнары болгаш тус чер бот-башкарылга органнары, оларның девискээр кезектери доктаамал туруп турар төөгү шагдан тургустунган хоорай азы көдээ чурттакчылыг черлер;

5) чурттакчылыг чер - демдеглеттинген кызыгаарының иштинде кирип турар тудугларлыг болгаш кижилерниң доктаамал (оон иштинде сезоннуг) азы кол нуруузуна үргүлчү чында чурттап турар болгаш амыдырап-чурттаар чери болуп турар болгаш боду тускай аттыг, хевирлиг болгаш категориялыг девискээрлиг тургузуу;

6) хоорай чурттакчылыг чер - тургустунган бүдүрүлгелиг болгаш социал-культуралыг база чурттакчыларының хөй кезин көдээ ажил-агый адырында эвес ажил-чорудулганы кылып турар чурттакчылыг чер;

7) көдээ чурттакчылыг чер - чурттакчылары колдуунда көдээ ажил-агыйда болгаш (азы) көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыры-биле ажилдап турар чурттакчылыг чер;

8) кожуун (муниципалдыг район) - девискээр болгаш административтиг хамаарылгазының талазы-биле элээн каш суурларны (көдээ база (азы) хоорай) каттыштырып турар, чаңгыс аай административтиг төптүг административ-девискээрлиг тургузуунуң бир кезээ;

9) республика уjur-дузалыг хоорай -

сайзыраңгай бүдүрүлгелиг азы эртем-бүдүрүлгө комплекзи бар, социал инфраструктуразы элээн сайзыраңгай, чурттакчы чонунуң саны 50 мундан эвээш эвес экономиктиг болгаш культурлуг төп болуп турар административ-девискээрлиг тургузуунуң бир кезээ. Чамдык таварылгаларда айыттыг категорияның хоорайларына чурттакчы чонунуң саны оон эвээш, ыңчалза-даа бүдүрүлгө, социал-культурага азы төөгүге хамаарыштыр чугула уjur-дузалыг, келир үеде экономиктиг сайзыралының болгаш чурттакчы чонунуң санының өзүлдезиниң талазы-биле перспективтиг хоорайларны хамаарыштырган бооп болур;

10) район уjur-дузалыг хоорай - саны 12 муң кижиден эвээш эвес чурттакчылыг, оларның иштинден ажилчынарның, албан-хаакчытарның болгаш оларның өг-бүлелериниң кижигүннери нити чурттакчыларны санының 85 хуузуңдан эвээш эвес санныг болуп турар административ-девискээрлиг тургузуунуң бир кезээ. Чамдык таварылгаларда хоорайларны бо айыттыг категориязынга оон эвээш чурттакчылыг, ыңчалза-даа бүдүрүлгө, социал-культура азы төөгү талазы-биле чугула уjur-дузалыг болуп турар, келир үеде экономиктиг сайзыралды ап, чурттакчы чонунуң саны өзүп болур хоорайларны база хамаарыштырып болур;

11) хоорай хевирлиг суур - девискээринде бүдүрүлгө организациялары, тудуг объектилер, гидротехниктиг улуг тудуглар, көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрер болгаш болбаазырадыр талазы-биле бүдүрүлгө черлери болгаш өске-даа экономиктиг чугула объектилер бар, саны 3 муң кижиден эвээш эвес чурттакчылыг, оларның иштинден ажилчынарның, албан-хаакчытарның болгаш оларның өг-бүлелериниң кижигүннери нити чурттакчыларны санының 85 хуузуңдан эвээш эвес санныг болуп турар административ-девискээрлиг тургузуунуң бир кезээ;

12) суур - саны 500 кижиден эвээш эвес чурттакчылыг көдээ чурттакчылыг чер;

13) арбан - административтиг талазы-биле көдээ чурттакчылыг черниң азы хоорай чурттакчылыг черниң составында кирип турар болгаш бот-тускайлаң бюджети чок, чурттакчы чонунуң саны 500 кижиге чедип турар көдээ чурттакчылыг чер;

14) суму (көдээ чурттакчылыг чер) - чаңгыс азы каттышкан нити девискээрлиг элээн каш көдээ чурттакчылыг черлерден тургустунган, ады, кызыгаары болгаш административтиг төвү муниципалдыг тургузуунуң ады, кызыгаары болгаш административтиг төвү-биле демей кылдыр капсырлажып турар көдээ чурттакчылыг черниң эрге-байдалын ап турар административ-девискээрлиг тургузуунуң бир кезээ.

3 чүүл. Чурттакчылыг черлерниң хевирлери болгаш категориялары

1. Тыва Республиканың девискээринде турар чурттакчылыг черлер дараазында хевирлерге чарлыр:

1) хоорай чурттакчылыг черлер;

2) көдээ чурттакчылыг черлер.

2. Хоорай чурттакчылыг черлерге чурттакчылыг черлерниң дараазында категориялары хамааржыр:

1) республика уjur-дузалыг хоорай;

2) район уjur-дузалыг хоорай;

3) хоорай хевирлиг суур.

3. Көдээ чурттакчылыг черлерге чурттакчылыг черлерниң дараазында категориялары хамааржыр:

1) суур;

2) арбан.

4. Кызыл хоорай, эрге-байдалын Тыва Республиканың конституция хойулузу-биле доктаадып тургузар, Тыва Республиканың административ-политиктиг төвү болур.

5. Көдээ чурттакчылыг черлерниң хоорайга азы хоорай хевирлиг суурга административтиг чагыртылгазы республика чагыргазында хоорай, район чагыргазында суур, хоорай хевирлиг суур болгаш көдээ чурттакчылыг черлерниң аразында тургустунган, удуртулганы ол чурттакчылыг черлер хандырып турар девискээр, социал-экономиктиг болгаш административтиг харылзааларга үндэзилеттинген.

4 чүүл. Административ-девискээрлиг тургузуу

1. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуун республиканың муниципал-девискээрлиг үлөлгезин барымдаалап тургузар болгаш өскерттир.

2. Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң бир кезээнге дараазында черлер хамааржыр:

1) кожууннар (муниципалдыг районнар);

2) республика уjur-дузалыг хоорайлар;

3) район уjur-дузалыг хоорайлар;

4) хоорай чергелиг суурлар;

5) сумулар.

3. Республиканың девискээр тургузуунуң бир кезээнге:

1) суур;

2) арбан хамааржыр.

3. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунче өскерилгелер (административ-девискээрлиг тургузууларны болгаш девискээр тургузууларының бир кезээ тургузарын, каттыштыраарын, эде чаартырын, чок кылырын, а ол ышкаш оларга аттар тыпсырын болгаш оларның аттарын солуурун, районнарның административтиг төптерин бадылаарын болгаш өске черже көжүрерин) кирирерин Россия Федерациязының хойулу-биле дугайында, Тыва Республиканың Конституциязы-биле, бо Конституция хойулузу-биле болгаш Тыва Республиканың хойулу-биле дугайында дүүштүр чорудар.

4. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларына дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) административ-девискээрлиг болгаш девискээр тургузууларының бир кезээ тургузары, каттыштыраары, эде чаартыры, чок кылыры;

2) Тыва Республиканың административ-девискээрлиг болгаш девискээр тургузууларының бир кезээниң кызыгаарларын доктаадыры болгаш өскерттир;

3) кожууннарның (муниципалдыг районнарның) административтиг төптерин бадылаары болгаш өске черже көжүрери;

4) административ-девискээрлиг тургузууларга болгаш девискээр тургузууларының бир кезээнге аттар тыпсырын болгаш оларның аттарын солуур санал-оналдарны белеткээри;

5) административ-девискээрлиг тургузууларны болгаш девискээр тургузууларының бир кезээн бүрүткээри болгаш учеттаары.

5 чүүл. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларын шийтирлээринге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бүрүн эргелеринге дараазында айтырыгларны хойулу-дүрүм талазы-биле таарыштыраары хамааржыр:

1) Тыва Республиканың административ-девискээр тургузууларының чамдык кезектерин тургузары, каттыштыраары, эде чаартыры, чок кылыры;

2) чурттакчылыг черлерни хоорайлар, хоорай хевирлиг суурларның категорияларына хамаарыштыраары;

3) Тыва Республиканың хойулузу-биле дүүштүр алыр арга-биле Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузууларының кызыгаарларын доктаадыры болгаш өскерттир;

4) Тыва Республиканың Баштыңының - Чазаның Даргазының саналдап киригенин езугаар республиканың административ-девискээрлиг үлөлгезиниң даңзызын бадылаары;

5) административтиг төптерни тургузары болгаш өскээр көжүрери;

6) хоорай хевирлиг суурларны көдээ чурттакчылыг черлерге чаартып өскерттир;

7) административ-девискээрлиг тургузууларга, чурттакчылыг черлерге аттар тыпсырын, ол аттарны өскерттириниң дугайында, а ол ышкаш "Географтыг объек-

тилерниң аттарының дугайында" Федералдыг хойулу-биле дүүштүр оларга аттар тыпсырын дугайында саналдарны көөрү;

8) Россия Федерациязының хойулу-биле дугайында дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

6 чүүл. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларын өйлеп-таарыштыраар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Чазаның бүрүн эргелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) эргелеп-баштаар чүүлдеринге хамаарыштырган Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларының талазы-биле хойулулар төлөвилелдерин болгаш нормативтиг өске-даа хойулу-дүрүм актыларын ажилдап кылыры болгаш оларны Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинче) кирирери;

2) административ-девискээрлиг тургузууларга, чурттакчылыг черлерге аттар тыпсырын, ол аттарны өскерттириниң дугайында, а ол ышкаш "Географтыг объектилерниң аттарының дугайында" Федералдыг хойулу-биле дүүштүр оларга аттар тыпсырын дугайында саналдарлыг материалдарны белеткээри;

3) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хойулу-биле дугайында дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраары.

7 чүүл. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларын шийтирлээриниң нити чуруму

1. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларын шийтирлээр чурумун, оларны шийтирлээринге херек документилерниң болгаш материалдарны даңзызын Россия Федерациязының хойулу-биле дугайында, бо Конституция хойулу-биле болгаш Тыва Республиканың нормативтиг өске-даа хойулу-дүрүм актылары-биле доктаадыр.

2. Административ-девискээрлиг тургузууларга болгаш девискээр тургузууларының бир кезектеринге аттар тыпсырын, ол аттарны өскерттириниң дугайында шийтирлерни хүлээп алырда, айыттыг шийтирлер оларның эрге-ажыктарына хамаарылгалыг болуп турар чурттакчы чонун саналдарын өөренип көрүп тургаш чорудар.

3. Административ-девискээрлиг тургузууну өскерттириниң дугайында саналдарга ойталаан таварылгада, айыттыг саналдарны катап көөрүн, ол саналдарга үндэзин болуп турар чаа материалдарны киригенде, чүгле ыңчан көрдүнген бооп болур.

8 чүүл. Административ-девискээрлиг тургузууларны болгаш девискээр тургузууларының кезектерин тургузары, каттыштыраары, эде чаартыры, чок кылыры

1. Административ-девискээрлиг тургузууларны болгаш девискээр тургузууларының кезектерин тургузарын, каттыштыраарын, эде чаартырын, чок кылырын, а ол ышкаш кожууннарның (муниципалдыг районнарның) административтиг төптерин бадылаарын болгаш өскээр көжүрерин Тыва Республиканың хойулу-биле чорудар.

2. Айыттыг айтырыгларны шийтирлээрин бо Конституция хойулу-биле бадылаттыг капсырылга езугаар Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунуң айтырыгларын шийтирлээриниң дүрүмү-биле дүүштүр чорудар.

9 чүүл. Административ-девискээрлиг тургузууларга болгаш девискээр тургузууларының чамдык кезектеринге аттар тыпсырын, ол аттарны өскерттириниң дугайында, а ол ышкаш "Географтыг объек-

1. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузууларына болгаш девискээр тургузууларының чамдык кезектеринге аттар тыпсырын, ол аттарны өскерттирин тус черниң географтыг, төөгүлүгү, азы-сөөк талазы-биле болгаш өске-даа

далдарын өөренип көрүп тургаш турар.

Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузууларына болгаш скээр тургузуунун чамдык кезектеринге тыпсырының болгаш ол аттарны ртириниң айтырыгларын шийтирлээр мун "Географтыг объектилерниң ының дугайында" Федералдыг хоойлудуштур тодарадыр.

0 чүүл. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунун айтырыгларын шийтирлеп тура, чурттакчының саналдарын өөренип көөрү

Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунун айтырыгларының азы-биле шийтирлерни, ол айтырыглары-биле чурттакчы чонун саналдарын едип турар тус чер бот-башкарылгазы-төлээлекчи органның шийтир-н өөренип көрүп тургаш, хүлээп алыр. Чурттакчы чонун саналдарын Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуулары-тус чер бот-башкарылга органны тус референдумнарын, хуралдарын (чыыш-н), чурттакчыларның конференциялар-эрттирер арга-биле, хол үжүү чыыр, ырыглар салыр болгаш хоойлу-биле үнген өске-даа аргаларның дузазы-тодарадыр.

1 чүүл. Бо Конституция хоойлузунун күч болуп кирери

"Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунун дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга капсырылга

Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузуунун айтырыгларын шийтирлээринин чүрүмү

Административ-девискээрлиг тургу-арны болгаш девискээр тургузу-ны чамдык кезектерин тургузарының, шытырының, эде чаартырының, чок ырының, районнарның административтиг эрин тургузарының болгаш өске черже рериниң айтырыгларын чогуур адми-ратив-девискээрлиг тургузууларының азы скээр тургузууларының чамдык кезээ, Республиканың чогуур муниципалдыг ьзууларының тус чер бот-башкарылга ннары, Тыва Республиканың Баштыңы-аның Даргазы, Тыва Республиканың не эрге-чагырга органны болгаш не эрге-чагыргазының федералдыг ннары саналдап кириер эргелиг болур. Муниципалдыг тургузуну чаартырының йында чурттакчы чонун эге саналын ссия Федерациязынга тус чер бот-сарылгазын организастаарының ниити циптериниң дугайында" Федералдыг ылу-биле доктааткан чурум езугаар дыралга боттандырар. Тус чер бот-сарылга органнының, күрүне эрге-рга органнының инициативазын р тус чер бот-башкарылга органны-күрүнениң эрге-чагырга органнының тпирлери-биле болдурар.

Бо Дүрүмнүн 1-ги пунктузунда кириген ыгларны көөрү-биле Тыва Республика-Дээди Хуралынче (парламентизинче) азында документилен кириер:

1) инициаторнун чогуур айтырыг талазы-ыак кылдыр шын долдуруп каан саналы п турар документилен; айыттыганд лдар дугайында чогуур девискээрнин такчыларының бодалдарын Россия ерациязының хоойлужудулгазы-биле аш Тыва Республиканың хоойлужудул-и-биле доктааткан чурум езугаар ырип, ону илереткенин доктааткан чурум ыар ыяк кылдыр кылып кааны протоколу;) өскертип турар девискээрлерин турар н чанында кожа административ-девис-лиг тургузуулар, девискээр тургузуула-иле катый көргүзүп турар графиктиг ма-алдардан хоолгалаан документилен та-схемазын), масштабтыг, ылгавыр ектерлиг кылдыр ийи хоолгага кириер: и хоолгазын (ылап шынзыттыганд) -скээр тургузуунда өскерилге бетинде анын, ийигизин - өскерилге соонда ыг болурун айтыр;

) муниципалдыг районну, хоорайны узар, чаартыр, чок кылыр кезээнге ырыштыр Тыва Республиканың Кон-

1. Бо Конституция хоойлузу, ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

2. Бо Конституция хоойлузунун күштүг болуп кирген хүнден эгелеп:

2008 чылдың март 19-та № 627 УХ-И "Тыва Республиканың административ-девискээр-лиг тургузуунун дугайында" Тыва Респуб-ликаның Конституция хоойлузун («Шын», 2008 чылдың апрель 8-те; «Тувинская правда», 2008 чылдың май 29-та);

2010 чылдың декабрь 20-де № 157 ДХ-1 "Тыва Республиканың административ-де-вискээрлиг тургузуунун дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунче өскерилгелер кириериниң дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузун («Шын», 2010 чылдың декабрь 28-те; «Тувинская правда», 2011 чылдың январь 20-де);

2011 чылдың апрель 25-те № 567 УХ-1 "Тыва Республиканың административ-де-вискээрлиг тургузуунун дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 7 база 8 чүүлдеринче өскерилгелер кириери-ниң дугайында" Тыва Республиканың Кон-ституция хоойлузун («Тувинская правда», 2011 чылдың май 5-те; «Шын», 2011 чылдың май 5-те) күжүн чидирген деп санаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ
Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 12
№ 1054 ДХ-1

ституциязынче өскерилгер кириериниң дугайында Тыва Республиканың конституция хоойлузунун төлөвилелин;

4) административ-девискээрлиг тургу-зуулары, девискээр тургузуулары тур-гузар, чаартыр, чок кылыр дугайында Тыва Республиканың хоойлузунун төлөвилелин, аңаа оларның кызыгаарларының бижилгезин коштушаан кириер;

5) дараазында чүүлдер кирип турар тайылбырлыг бижикти:

кирип турар саналдарның чөптүүн үндезилеп турар бижик;

аңаа хамаарыштыр чаартыр дугайында санал кирип турар девискээрнин хемчээ-линиң дугайында медээлер; район ужур-дузалыг хоорайларның, чурттакчылыг чер-лерин, өске-даа чурттакчылыг черлерин санының, ында чурттакчыларның санының дугайында, бүдүрүлгеге, көдээ ажил-агыга болгаш транспортка хамаарып турар кол организацияларның, харылзаа, садыг бол-гаш чонга дуза чедирилге кылыр органи-зацияларның дугайында медээлерни, социал-культура албан черлериниң дугайында медээлерни кириер; тараачын (арат) болгаш хууда дузалал ажил-агыйларның санының дугайында, коммунал ажил-агый, чуртталга фондузунун болгаш оларның кымга хамаар-жып турарының дугайында медээлерни кириер;

күрүне эрге-чагырга органнының болгаш күрүне органнының, тус чер бот-башкарылга органнының ажилдакчыла-рынга төлээр шалың акшаның бар болгаш баш бурунгаар көрдүнүп турар дөстөриниң дугайында медээлер;

чурттакчылыг черниң тыптып келген төө-гүзүн, ол черни кажан, кым аңгылап бергенил болгаш тудуг планны кым бадыткаа-ныл, чурттакчылыг черже көжүп кириеринге идиг берген өске-даа шийтирлерни кым хү-лээп алганыл, чаартырының чылдагааннары болгаш аажызы;

ат бээр дугайында санал болгаш ол атты бээринин үндезини; административ-девискээрлиг тургузунун тургустунуп турар чаа кезээниң административтиг төвүнүн талазы-биле санал.

Республика ужур-дузалыг районнары, хоорайларны тургузар, чаартыр, каттышты-рар болгаш чок кылыр, районнарың адми-нистративтиг төвүн доктаадыр болгаш кө-жүрер талазы-биле ажилдарны Тыва Рес-публиканың хоойлузу-биле чорудар, оон төлөвилелин Тыва Республиканың Баштыңы

- Чазааның Даргазы, санал кирикчизиниң чогуур айтырыг талазы-биле ыяк кылдыр шын долдуруп каан саналы кирип турар бо Дүрүмде айыткан документилен-биле катый кириер.

Районнун административтиг төвүн док-таадыр болгаш көжүрер талазы-биле ай-тырыгының инициатору Тыва Республиканың Баштыңынче - Чазааның Даргазынче ол ышкаш районнун административтиг төвүн доктаадыр болгаш көжүрери-биле хол-башкан черек чарыгдалдарның үндезилелин база кириер.

Район ужур-дузалыг хоорайларны, хоорай хевирлиг суурларны, көдээ чуртта-кчылыг черлерни тургузар, чаартыр, каттыш-тырар болгаш чок кылыр талазы-биле ажил-дарны Тыва Республиканың хоойлузу-биле бо Дүрүмде айыткан инициаторнун кириген документиленниң үндезининге чорудар.

3. Чурттакчылыг черни чок кылган тава-рылгада Тыва Республиканың чогуур уни-ципалдыг тургузуунун баштыңы түр комис-сияны тургузар, оон составынче чогуур хоорайның, көдээ чурттакчылыг черни, ол чурттакчылыг черде объектилерлиг турган организацияларның, федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органының девискээрде чер курлавырларын учеттаар болгаш камгалаар талазы-биле тускай бүрүн эргелиг орга-нының, статистиканың девискээр органының төлээлерин кириер.

Түр када тургустунган комиссия ында чурттакчыларны үндүр көжүрген азы көжүрген ай, хүнү болгаш чери, бүдүрүлге болгаш (азы) өске-даа объектилерни ажилгаарын соксаткан ай, хүнү, артып калган бүдүрүлге болгаш чуртталга объектилер-ниң байдалы, чурттакчылыг черни катап тур-гузарынга үндезиннер чогуун дугайында чылдагаанның түңнел кирип турар акт тургузар.

Чурттакчылыг черни чок кылып турар болза айтырыгының инициатору түр када тургустунган комиссияның чурттакчылыг черни чок кылып турары черек деп чүвени бадыткап турар түр када тургустунган ко-миссияның кежигүннериниң ат салганы, чогуур муниципалдыг тургузунун баштыңы-ның бадыткааны болгаш муниципалдыг тургузунун таңмазы-биле бадыткаттыганд актызын кириер.

4. Кажан чурттакчылыг черлерниң черек кырында каттыжыышкыны болу берген ын-дыг таварылгаларда, олар чаңгыс чуртта-кчылыг чер кылдыр каттыжа берип болур. Каттышкан соонда тургустунуп келген чурттакчылыг черге ат кылдыр эрги ийи аттарның кайы-бирээзин арттырып берген болур. Колдуунда-ла ында харылзаа албан чери бар чурттакчылыг черниң адын арттырган болур.

Каттыштырган чурттакчылыг черлерге чаа атты бээрин "Географтыг объектилерниң аттарының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле көрдүнген чурум езугаар бо Дүрүмге душтур чорудар.

5. Чаа тургустунуп турар административ-девискээрлиг тургузунун бир кезээнге аттар тыпсырын азы районнарга, көдээ чуртта-кчылыг черлерге чаа ат бээрин, чаа тургус-тунуп келген чурттакчылыг черлерге ат тыпсырын болгаш оларга күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң сурагыл ажилдакчыларының аттарын тыпсырын Россия Федерациязының Чазаа, Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизиниң) "Географтыг объектилерниң аттарының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле доктаатканы чурумун езугаар кириени-биле чорудар.

6. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузууларына болгаш де-вискээр тургузууларына аттар тыпсыр бол-гаш аттарын эде адаар дугайында санал-дарны Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органны, Тыва Республиканың күрүне органны, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының тус чер бот-башкарылга органны, а ол ышкаш Россия Федерациязының хөй-ниити каттыжыыш-кыннары, юридиктиг эргелиг черлер, хамаатылар кирип болур.

7. Тыва Республиканың административ-девискээрлиг тургузууларына болгаш девискээр тургузууларына аттар тыпсыр дугайында саналдарны Тыва Республиканың

Баштыңынче - Чазааның Даргазынче ший-тирниц төлөвилелин болгаш ол айтырыг талазы-биле черек документиленни белет-кээри-биле болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) кириери-биле чорудар.

8. Районга, хоорайга болгаш өске-даа чурттакчылыг черге ат тыпсыры-биле айтырыгының инициатору (чурттакчыларның хүлээп алган шийтирениң күүседикчизиниң бүрүн эргелиг төлээзи) Тыва Республиканың Баштыңынче - Чазааның Даргазынче дараазында документиленни кириер:

административ-девискээрлиг тургузууга азы девискээр тургузуунга ат тыпсыр дугайында инициаторнун чогуур айтырыг талазы-биле ыяк кылдыр шын долдуруп каан саналын, атты тыпсырының үндезинин айыткан капсырылгазы-биле катый, оон турар черин, девискээр тургузуунга - ол районнун кызыгаарының иштинде чаңгыс ол-ла ындыг аттыг болгаш чаңгыс дөстүг аттарның барының дугайында медээлерни, а ол ышкаш оон-биле кызыгаарлажып турар аэропорттарның (аэродромнарың), прис-таньнарының, демир-орук станцияларының болгаш өске-даа объектилерниң аттарының дугайында медээлерни, айыттыганд атты бээрин саналдаан Россия Федерациязының хамаатыларының, организацияларының дугайында медээлерни кириер;

айыттыганд саналдар дугайында чогуур девискээрнин чурттакчыларының бодалда-рын Россия Федерациязының хоойлу-жудулгазы-биле болгаш Тыва Республи-каның хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум езугаар эрттирип, ону илереткенин доктааткан чурум езугаар ыяк кылдыр кылып кааны протоколу;

ат берип турар районнун, хоорайның болгаш өске-даа чурттакчылыг черни турар черин көргүзүп турар графиктиг материал-дардан хоолгалаан документиленни (карта-схемазын), графиктиг материалдардан хоолгалаан документилен (карта-схемалар) масштабтыг, ылгавыр демдектерлиг болур болгаш ында муниципалдыг тургузунун баштыңының хол үжүү, муниципалдыг тургу-зунун таңмазын база салып каан болур ужурлуг; графиктиг материалдардан хоол-галаан документиленни (карта-схемазын) ийи хоолгалыг кылдыр кириер: бирги хоол-газын (ылап шынзыттыганд) — девискээр тургузуунда өскерилге бетинде турганын, ийигизин — өскерилге соонда кандыг болурун айтыр.

9. Административ-девискээрлиг тургу-зууларга амгы үеде берип каан аттарны Тыва Республиканың девискээриниң иштинге административ-девискээрлиг өске тургузу-ларның бир кезектеринге болгаш адми-нистратив-девискээрлиг тургузууларының бир кезектериниң иштинде девискээр кезек-теринге катап бээрин болдуруп болбас.

10. Районнун, хоорайның болгаш өске-даа чурттакчылыг черниң адын өскертирде, бо Дүрүмнүн 8 пунктузунда айыткан до-кументиленден аңгыда, ол айтырыгы иди-п үндүрүп келген инициатор кижиге (чурттакчы чонун хүлээп алган шийтирениң күүсе-дикчизиниң бүрүн эргелиг төлээзи) Тыва Республиканың Баштыңынче — Чазааның Даргазынче дараазында документиленни кириер:

адын солугуру черек болуп турарын үндезилээни;

адын солугуру-биле холбаштыр үндүрер чарыгдалдарны санааны;

адын солугуру черек болуп турарын үндезилээнин, адын солугуру-биле холбаш-тыр үндүрер чарыгдалдарны санааны айтып турар документиленни коштушаан, адын эде адаарының дугайында кирген саналдар талазы-биле чорур девискээрнин чуртта-кчыларына дыңнатканын бадыткап турар документ.

11. Районнун, хоорайның болгаш өске-даа чурттакчылыг черниң адын өскертирин, чаа тургустунган чурттакчылыг черлерге ат тыпсырда, ниити күрүнениң эрге-ажыктарын, а ол ышкаш географтыг, төөгүлүг, язы-сөөк, культурлуг, бойдус талазы-биле болгаш өске-даа байдалдарны өөренип көрүп тургаш, чорудар.

12. Адын өскертир дээн чурттакчылыг черлерниң адын өскертирин "Географтыг

объектилерниң аттарының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле доктааткан таварылгаларда боттандылар.

13. Чурттакчылыг черлерниң аттарын солурда, бир эвес ында почта-телеграф албан черлери бар болза, баш бурунгаар харылзаа органнары-биле чөвүлжилгезин эрттирер херек.

14. Шылгараңгай күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчыларының, эртем болгаш культураның төлээлериниң болгаш күрүне

мурнунга ачы-хавыялыг өске-даа кижилерниң аттарын, олар өлгөн соонда аттары чок административ-девискээрлиг тургузулгаларга болгаш девискээр тургузулгаларына тыпсып болур. Бо таварылгаларда бо Дүрүмнүн 8-ки пунктузунда айтылган документилер даңзызынга немей адын тыпсыр деп турар кижиниң амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында кыска шынздылгаларны кожуп каан болур ужурлуг.

«Тыва Республикада муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының даңзызының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 3 чүүлүнүн 4 кезээн база 4 чүүлүнүн 3 кезээн күжүн чидирген деп санаар дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 30-де хүлээп алган

1 чүүл

2008 чылдың июль 7-де № 683 УХ-II "Тыва Республикада муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының даңзызының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 3 чүүлүнүн 4 кезээн база 4 чүүлүнүн 3 кезээн ("Тувинская правда", 2008 чылдың август 21-де, декабрь 4-те; 2010 чылдың февраль 18-те; "Шын", 2008 чылдың сентябрь 2-де, декабрь 9-та; 2010 чылдың январь 19-

та) күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ
Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 12
№ 1065 ДХ-I

«Тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларының албан-дужаал байдалын албанының эрге-ажыктарына чөрүштүр ажыглаарын болдурбас сорулгалар-биле Тыва Республиканың чамдык хоойлужудулга актыларынче өскерилгелер кириериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1 чүүлүнүн 2 пунктузун база 2 чүүлүн күжүн чидирген деп санаар дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 30-де хүлээп алган

1 чүүл

2011 чылдың январь 31-де № 385 ДХ-I "Тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларының албан-дужаал байдалын албанының эрге-ажыктарына чөрүштүр ажыглаарын болдурбас сорулгалар-биле Тыва Республиканың чамдык хоойлужудулга актыларынче өскерилгелер кириериниң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1 чүүлүнүн 2 пунктузун база 2 чүүлүн ("Тувинская правда", 2011 чылдың февраль

8-те; "Шын", 2011 чылдың февраль 8-те) күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ
Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 12
№ 1068 ДХ-I

«Политиктиг репрессиялардан агарткан кижилерниң болгаш когараан деп санадып турар кижилерниң социал деткимчезиниң хемчеглериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 чүүлүнче өскерилгелер кириер дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 30-де хүлээп алган

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1147 УХ-I "Политиктиг репрессиялардан агарткан кижилерниң болгаш когараан деп санадып турар кижилерниң социал деткимчезиниң хемчеглериниң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 чүүлүнүн бирги абзазынга («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың май 19-та) "ай санында акша төлевири-биле солаан бооп болур" деп сөстөрни "ай санында акша

төлевири-биле хевиринге боттандылар" деп сөстөр-биле солуп, өскерилгени кириер.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ
Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 12
№ 1070 ДХ-I

«Тыва Республикада чурттакчы чоннуң ажыл-биле хандырылганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 14 чүүлүнче өскерилгелер кириер дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 30-де хүлээп алган

1 чүүл

2006 чылдың июль 13-те № 1887 УХ-I "Тыва Республикада чурттакчы чоннуң ажыл-биле хандырылганының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 14-кү чүүлүнүн 3-кү кезээнге («Тувинская правда», 2006 чылдың август 3-те; 2007 чылдың июнь 7-де; 2008 чылдың январь 31-де; 2009 чылдың апрель 14-те; 2011 чылдың январь 26-да; «Шын», 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың январь 19-та; 2009 чылдың апрель 14-те; 2011 чылдың январь 13-те), ону дараазында кылдыр бижип, өскерилгени кириер:

"3. Профессионал белеткелди, билиг бедидерин болгаш мергежилин бедидерин мурнады көөр чурум-биле эртеринге доктааттыгачурум езуугаар ажыл чок деп санадып турар кижилер эргелиг болур:

инвалидтер;
ада-иелер, уруг азырап алган кижилер, инвалид уруглар кижизидип турар азыракчылар (хайгааракчылар);

ажыл чок чоруктуң алды ай үези төне берген хамаатылар;
шериг албанындан халашкан хамаатылар;
шериг албан-хаакчыларының кадайлары (ашактары) болгаш шериг албанындан үндүрткен хамаатылар;
ниити өөредилге албан черлериниң доозукчулары;
бир дугаар ажыл дилеп турар (мурнунда ажылдавай турган) болгаш ындыг болганындан тускай эртем (мергежил) чок хамаатылар."

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ
Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 12
№ 1072 ДХ-I

«Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында
Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 30-де хүлээп алган

1 чүүл

2006 чылдың апрель 21-де № 1739 УХ-I "Тыва Республиканың хамааты албанының айтырыгларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга ("Шын", 2006 чылдың май 11-де, июль 11-де; 2008 чылдың сентябрь 2-де; 2009 чылдың июнь 2-де; 2010 чылдың май 13-те, декабрь 28-те; 2011 чылдың апрель 2-де, июнь 21-де; "Тувинская правда", 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың июль 31-де; 2008 чылдың август 26-да; 2009 чылдың май 28-те; 2010 чылдың май 6-да, декабрь 30-де; 2011 чылдың апрель 5-те, июнь 21-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 8-ки чүүлдүн 2-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

"2. Хамааты албанының албан-дужаалдарын бүрүн эргелериниң тодаргай хуусаазында ээлеп турар хамааты албан-хаакчыларга, хамааты албанының дээди бөлүүнүн албан-дужаалдарына хамаарып турар "удуртукчулар" категорияның хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар хамааты албан-хаакчылардан аңгыда, класстыг албан-дужаалдарны квалификация шылгалдазының түннелдерин езуугаар тыпсыр."

2) 9-кү чүүлде:

а) 3-кү кезектиң бирги абзазын күжүн чидирген деп санаар;

б) 4-кү кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

"4. Хамааты албан-хаакчыга, бо Хоойлу-нун 8-ки чүүлүнүн 2-ги кезээнде айыттыгачу хамааты албан-хаакчылардан аңгыда, ээлчеглиг класстыг албан-дужаалды мурнунда тывыскан класстыг албан-дужаалына хамааты албанын эртери-биле доктааткан

хуусаа төнгөн соонда, дараазында хүнде болгаш ол хамааты албан-хаакчыга көрдүнгөн класстыг албан-дужаалы дең азы берип турар класстыг албан-дужаалдан элээн бедик хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар байдалда тыпсыр.

Бо Хоойлу-нун 8-ки чүүлүнүн 2-ги кезээнде айыттыгачу хамааты албан-хаакчыларга ээлчеглиг класстыг албан-дужаалды мурнунда тывыскан класстыг албан-дужаалына хамааты албанын эртериниң хуусаазы төнгөни-биле квалификация шылгалдазын дужааган соонда база хамааты албан-хаакчы көрдүнгөн класстыг албан-дужаалы дең азы хамааты албан-хаакчыга берип турар класстыг албан-дужаалдан элээн бедик хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар байдалда тыпсыр."

в) 5-ки кезээнде "чогуур квалификация шылгалдазын дужааганының соонда" деп сөстөрни ал кааптар;

г) 6-гы кезээниң 1-ден 6-гы пунктуларына чедир "квалификация шылгалдазының түннелдери-биле" деп сөстөрни ал кааптар;

д) 7-ги кезээн күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, он хонук эртерге, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың декабрь 12
№ 1074 ДХ-I

Тыва Республиканың Орук фондузунуң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың ноябрь 30-де хүлээп алган

1 чүүл Тыва Республиканың Орук фондузу

1. Тыва Республиканың Орук фондузу - Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразының ниити ажылгалдың автомобиль оруктарына болгаш оларның кырында кылымал улуг тудугларга хамаарыштыр орук ажыл-чорудулгазын саң-хөө талазы-биле хандылар сорулгаларга ажыглаар ужурлуг Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөреңгизиниң кезээ болур, оон иштинде:

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерни тударының талазы-биле ажылдарны боттандыраары-биле;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерниң септелгезиниң талазы-биле ажылдарны боттандыраары-биле;

Тыва Республиканың ниити ажылгалдың регионалдыг автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерниң капитал септелгезиниң талазы-биле ажылдарны боттандыраары-биле;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерни катап чаартып тургузар талазы-биле ажылдарны боттандыраары-биле;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерни тудуунуң талазы-биле ажылдарны боттандыраары-биле;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерни төлөвилээр талазы-биле ажылдарны боттандыраары-биле;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерни четки-биле башкараарын боттандыраары-биле;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити

ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерни четки-биле башкараарына техникаларны болгаш дериг-херекселдер садып алыры-биле;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразының ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерниң болгаш оларның кырында кылымал улуг тудугларның орук ажыл-агыйының шимчeves эт-хөреңги объектилеринге эргени күрүнеге бүрүткээрин боттандыраарына;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерниң орук ажыл-агыйының шимчeves эт-хөреңги объектилеринге эргелерниң күрүне бүрүткелин боттандыраары-биле;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерге орук ажыл-чорудулгазының талазы-биле эрткен саң-хөө чылының дургузунда кредитор өрезин төлээри-биле ажыглаар ужурлуг.

2. Тыва Республиканың Орук фондузунун бюджет акшаландырышкыннарының хемчээлин ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлу-биле Тыва Республиканың республика бюджетиниң орулгаларының баш бурунгаар планнап турар хемчээлинден эвээш эвес хемчээлге бадылаар, ону дараазында чүүлдерден:

транспорт үндүрүүнден;
автомобиль бензининге, дорт сөөртүр бензинге, дизель топливозунга, Тыва Республиканың республика бюджетинче кири санаар ужурлуг дизель болгаш карбюраторлуг шимчедикчилерниң мотор үзү садар акцизтерден;

онза айылдыг, аар чүктүг азы улуг габариттиг чүктөр сөөртүп турар транспорт херекселдериниң автомобиль оруктары-биле чоруурунга тускай чөпшээрел бээр, дээш күрүне каайлызындан;

Тыва Республиканың регионалдыг азы муниципалдар аразы уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарын, оон иштинде паромнуг кежиглерге хамаарыштыр орук ажыл-чорудулгазының саң-хөө хандырылгасына Россия Федерация-

оджет системазының бюджетте-бсидиялар, субвенциялар хевирлиг ирген акшалардан; Республиканың регионалдыг азылдар аразының ниити ажылгалдың иль оруктарына, ооң иштинде кежиглерге хамаарыштыр орук орудугазының саң-хөө хандырыл-амаатылардан болгаш юридиктиг эрлерден кирген дедир эгидилге чок дан, ооң иштинде эки тураның

өргүлдеринден.

3. Тыва Республиканың Орук фондузунуң бюджет акшаландырышышкыннарын тургуза-рының, чарыгдарының болгаш ону ажыл-лаары дээш контролыдаарының чурумун Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг хоойлу-дүрүм актызы-биле доктаадыр.

4. Тыва Республиканың Орук фондузунуң саң-хөө чылында ажылгалтынмаан бюджет акшаландырышышкын ээлчеглиг саң-хөө чылында Тыва Республиканың Орук фон-

дузунуң бюджет акшаландырышышкыннарын улгаттырары-биле чорудар.

2 чүүл. Бюджеттер аразының трансфертерин тус чер бюджеттеринге бээр
Тыва Республиканың Орук фондузунуң акша-хөреңгизинден тус чер уjur-дузалыг ниити ажылгалдың автомобиль оруктарына хамаарыштыр орук ажыл-чорудулгазын чо-рударына тус чер бюджеттеринге бюджет-тер аразының трансфертерин берип болур.

3 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери

Бо Хоойлу 2012 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

2011 чылдың декабрь 12

№ 1076 ДХ-1

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Республиканың Чазааның зының Хүндүлел бижи-биле Л.Д. Монгушту

аңнаарының дугайында

дилге адырынга хөй чылдарда ак иг ажылы дээш Тыва Республи-азааның Даргазының Тандың "Межегей суурнуң ниити билигнің школазы" муниципалдыг ниити е албан чериниң башкызы Люд-рай-ооловна Монгушту шаңнаар.

л хоорай

чылдың ноябрь 17

2

Тыва Республиканың араңгай күш-ажыл дээш»

ы-биле Н.А.-Ш Кууларны

аңнаарының дугайында

үм уран чүүлүн сайзырадырынга кыны болгаш хөй чылдарда ак гажылы дээш Тыва Республиканың аңгай күш-ажыл» дээш медалы-ваның күрүне филармониязының болгаш танцының күрүнениң "Саяннар" ансамблиниң вокал даежда Агбан-Шыраповна

ы шаңнаар.

л хоорай

чылдың ноябрь 18

5

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле С.И. Тапьянны

шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга чедишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунуң "Бүрөн-Аксы суурнуң ниити билигнің ортумак школазы" муниципалдыг ниити өөредилге албан чериниң башкызы Саяна Ивановна Тапьянны шаңнаар.

Кызыл хоорай

2011 чылдың ноябрь 18

№ 196

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле Р.Э. Доржуну, В.Е.

Селигееваны, А.К. Хомушкуну, Т.В. Шигжалды шаңнаарының

дугайында

Херэеженнер шимчээшкенинге идепкей-лиг киржилгеи болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республи-каның Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунуң херэеженнер чөвүлелиниң дар-газы Римма Эрес-ооловна Доржуну, Тыва Республиканың Танды кожуунуң херэежен-нер чөвүлелиниң даргазы Вера Егоровна

Селигееваны, "Россияның херэеженнер чөвүлели" хөй-ниити организациязының Тыва регион салбырының харысалгалыг секретары Альбина Комбужаповна Хомушкуну, Тыва Республиканың Чеди-Хөл кожуунуң херэеженнер чөвүлелиниң даргазы Тамара Викторовна Шигжалды шаңнаар.

Кызыл хоорай

2011 чылдың ноябрь 25

№ 198

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты И.И. Филипповага тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Россия-ның Айыыл чок чоруунуң федералдыг алба-нының Тыва Республика талазы-биле Кызы-гаар эргелелиниң шериг оркестриниң солизи Ирина Исхаковна Филипповага тыпсыр.

Кызыл хоорай

2011 чылдың ноябрь 25

№ 199

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле М. Ч.Д. Доржуну, Е. Э. Сарыгларны шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал адырынга хөй чылдарда

ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республи-каның Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле "Сүт-Хөл кожуунуң төп эм-нелгеи" кадык камгалалының муниципал-дыг албан чериниң фельдшери Мария Чимит-Доржуевна Доржуну, "Сүт-Хөл кожуунуң төп эмнелгеи" кадык камгалалының мунци-палдыг албан чериниң улуг медицина сес-тразы Екатерина Эртинеевна Сарыгларны шаңнаар.

Кызыл хоорай

2011 чылдың ноябрь 25

№ 200

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле Ш.Б. Долгай-оолду

шаңнаарының дугайында

Күш-культура болгаш спорт адырынга чедишкиннери болгаш Бүгү-делегейниң Инвалидтер хүнүн таварыштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле Россия Федерация-зының параолимпий оюннарының талазы-биле херэеженнер чыынды командазының кежигүнү, ча адырынга инвалидтер аразында 2009, 2010, 2011 чылдарда Россия чемпионаттарының тиелекчизи Шеңне Байыровна Долгай-оолду шаңнаар.

Кызыл хоорай

2011 чылдың ноябрь 29

№ 203

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

-2012 чылдарда «Тыва Республикага биче болгаш ортумак арлыкчы чорукту хөгжүдери болгаш күрүнөден деткири» бликаның тускай сорулгалыг программасынга өскерилгелер кириериниң дугайында

2011 чылдың август 24 №512 Кызыл хоорай

Республиканың Чазааның доктаа-лза:

0 чылдың июль 3-те Тыва Респуб-лика Чазааның № 291 доктаалы-биле ба- "2011-2012 чылдарда Тыва Респуб-иче болгаш ортумак сайгарлыкчы хөгжүдери болгаш күрүнөден дет-еспубликаның тускай сорулгалыг мазынга (моон соңгаар - Програм-азында өскерилгелерни кириер: грамманың паспортунда: хөө хандырылгазының хемчээли өстери" дээн бөлүкте: 30" деп санны "360030" деп сан-биле

чылда шуптузу - 45600 муң рубль, инде: республика бюджетинден - 11 000 рубль, федералдыг бюджеттен - 11 000 рубль" деп сөстөрни "2011 чылда - 53800 муң рубль, ооң иштинде: ка бюджетинден - 15000 муң рубль, дыг бюджеттен - 38800 муң рубль" эр-биле солуур; ограммда: ограмманың III "Программа хемчег-системазы" деп кезээнде:

арлыкчы чоруктуң нормативтиг эр-лаш информация-методиктиг дет-еп иштиги кезекте "ниити хемчээли рубль республика бюджетинден бо-ро, ооң иштинде 2011 чылда - 240 муң 12 чылда - 290 муң рубль." деп сөс-ниити хемчээли 590 муң рубль рес-бюджетинден болуп турар, ооң иш-11 чылда - 300 муң рубль, 2012 чылда 1 рубль." деп сөстөр-биле солуур; иштиги кезектиң бешки абзазында болгаш ортумак сайгарлыкчы мурнады хөгжүдери адырларын чээли талазы-биле деткири" деп дараазында редакция-биле кириер:

"Бердинген кезектиң хемчеглерин күү-седири-биле 2011-2012 чылдарда ниити 351400 муң рубльди чорудары көрдүнген. Ооң иш-тинде: республика бюджетинден - 70600 муң рубль, федералдыг бюджеттен - 280800 муң рубль, 2011 чылда 48900 муң рубль чарытты-нары көрдүнүп турар, ооң иштинде респуб-лика бюджетинден - 10100 муң рубль, феде-ралдыг бюджеттен - 38800 муң рубль.";

4-кү иштиги кезектиң бешки абзазында "Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук-туң субъектилериниң инфраструктуразының сайзыралы" деп сөстөрни дараазында редакция-биле кириер:

"Бердинген кезектиң хемчеглерин күүсе-дири-биле 2011-2012 чылдарда ниити 7000 муң рубльди чоргузары көрдүнген. Ооң иштинде: республика бюджетинден - 7000 муң рубль. 2011 чылда ниитизи-биле 4500 муң рубль ча-рыттынары көрдүнүп турар, ооң иштинде республика бюджетинден - 4500 муң рубль.";

б) IV кезектиң бирги абзазында "Ажыл-чын, материалдыг база саң-хөө талазы-биле чарыгдалдарның үндөзилги" деп сөстөрни дараазында редакция-биле кириер: "2011-2012 чылдарда Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери хемчеглериниң акшаландырышыш-кыны республика бюджетинден болур, ниитизи-биле 79230 муң рубль көрдүнүп турар, ооң иштинде: 2011 чылда - 15000 муң рубль; 2012 чылда - 64230 муң рубль. Россия Федерациязының субъектилериниң аразында федералдыг конкурстун шилилгезиниң түннелинде баш удур санаашкыннар-биле Тыва Республика биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткиринге ниитизи-биле 280800 муң рубль, ооң иштинде 2011 чылда - 38800 муң рубль, 2012 чылда - 242000 муң рубль субсидияны ойнап ал болур.";

2011-2012 чылдарда "Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери болгаш кырчиден деткири" республиканың тускай сорулгалыг программасынга №1 капсырылга

Түңнел саң-хөө чарыгдалдары

(муң рубль)

Чарыгдалдарның угланыышкыны	2011-2012 чылдар, шупту		2011 чыл		2012 чыл	
	шупту	Ооң иштинде	Шупту - 53800	Шупту - 306230	Шупту - 306230	Шупту - 306230
		ФБ	РБ	ФБ	РБ	ФБ
Кезектер талазы-биле шуптузу Программаның акша-хөреңгизи (№1, 2, 4, 5 кезектерин көөр)	360030	280800	79230	38800	15000	24200
Тыва Республиканың биче болгаш ор-тумак сайгарлыкчы чоруктуң күрүне деткимчезинче акша-хөреңги (кезек 3)	8630		8630		4900	-
ооң иштинде:						
Регионалдыг болгаш регионнар ара-зының деңгелинде делгелге- ярмарка-лыг хемчеглерге киржири-биле, а ол ышкаш "ажыл-ишти миссиялар"- биле холбашкан биче болгаш ортумак сай-гарлыкчы чоруктуң субъектилериниң чарыгдалдарын субсидиялаары	351400	280800	70600	38800	10100	242000
Электри четкилеринге коштуңганы-биле холбашкан биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң чарыгдалдарын субсидиялаары	2900	2000	900		400	2000
Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чо-рукту эгелеп турар сайгарлыкчыларның хууда бизнес тургузары-биле холбаш-кан чарыгдалдарының орнун тургуза-ры-биле грант деткимчезин бээр	30000	24000	6000	12000	3000	12000
Дериг-херексел, механизмнер, авто-транспорт өңү-хөреңгизи, (чиик маши-налардан өске), аппараттар, агрегат-тар, машиналар, технологияларга ха-маарышкан лизинг хөгжүлдесинге Ты-ва Республиканың биче болгаш орту-мак сайгарлыкчы чоруктуң субъек-тилеринге дуза чедирери	22000	17600	4400	9600	2400	8000
Тыва Республиканың магадылал фон-дузун тургузары (субсидиялаары)	41500	33200	8300	13200	3300	20000
Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чо-руктуң субъектилериниң кредиттиг организацияларында ал турар кредит дээш хуулуг ставкаларны субсидиялаары	250000	200000	50000	-	-	200000
Микроакшаландырышышкыны сайзы-радырынга дуза чедирери	5000	4000	1000	4000	1000	5000

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгелерин күүседип турар В. БАРТЫНА-САДЫ.

Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин дугайында
2011 чылдың октябрь 12 № 607 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Хоорай тудуунун кодекзин, Тыва Республиканың 2006 чылдың июнь 23-те "Тыва Республикада хоорай тудуунун ажил-чорудулгазының дугайында" № 1741-БХ-1 хоойлузун боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин талазы-биле комиссияны тургузар.
2. Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин талазы-биле комиссияның дугайында калсырылгада дүрүмнү бадылаар.
3. Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин талазы-биле ажилдарның күрүнө чагыкчызын Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйын модернизастаар яамызы кылдыр тода-

радыр.

4. Тыва Республиканың республика бюджетин Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин талазы-биле ажилдарның акшаландырышыкын дөзү кылдыр тургузар.

5. Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйын модернизастаар яамызы:

- Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин талазы-биле күрүнө чагыгына конкурсту организастар;

- 2011 чылдың дургузунда, ынчалза-даа 2011 чылдың декабрь 10-дан орайтатпайн, хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээрин хандыраар.

6. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың октябрь 12-де № 607 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин талазы-биле комиссияның дугайында ДҮРҮМ

1. Россия Федерациязының Хоорай тудуу кодекзин, Тыва Республиканың "Тыва Республиканың хоорай тудуу ажил-чорудулгазының дугайында" № 1741-УХ-1 хоойлузу езугаар Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээр болгаш Тыва Республиканың чурттакчылыг черлеринин бойдус-климатиктиг, социал-демографтыг, национал, де-вискээр болгаш өске-даа онзагайларын өөренип көрбүшөөн, оларны белеткээрин хандыраар сорулга-биле бо дүрүмнү ажилдап кылган.
2. Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин талазы-биле комиссияның составын Тыва Республиканың Чазаның айтышыкы-биле бадылаар.
3. Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээринин талазы-биле комиссияны Россия Федерациязының Хоорай тудуу кодекзин, Тыва Республиканың "Тыва Республиканың хоорай тудуу ажил-чорудулгазының дугайында" № 1741-УХ-1 хоойлузунун 25 чүүлү езугаар бодунун ажил-чорудулгазын боттандыраар.
4. Комиссияның шийтпирлээр айтырыы Россия Федерациязының Хоорай тудуу Кодекзин, Тыва Республиканың "Тыва Республиканың хоорай тудуу ажил-чорудулгазының дугайында" № 1741-УХ-1 хоойлузунун негелделери езугаар оран-саваларның болгаш тудугларның тудуу болгаш ажылгалының, оларның чанында девискээрлери ажылглаарының эң кудуку чугула байдалдарын хандырып турар Тыва Республиканың хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин Тыва Республиканың Чазаның бадылаарына белеткээр.
5. Комиссияның даргазы Тыва Республиканың тудуг болгаш коммунал ажил-

агыйының сайды болур.

6. Комиссияның хуралдары херек апарганда чоруттунар. Комиссияның хуралын комиссияның даргазы эрттирер.

7. Комиссия:

- Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи органның, тус чер бот-башкарылга органның, юридиктиг болгаш хуу кижилеринин хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин белеткээр талазы-биле саналдарын, сүмелерин;

- хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтеринин төлөвилелдерин өөренип көөр.

8. Комиссияның хуралына Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи органның тус чер бот-башкарылга органның өске-даа бүдүрүлгө болгаш организацияларының төлээлерин чалап болур.

9. Комиссияның шийтпир комиссийның кежигүннеринин хөй бадылаан үнери-биле хүлээп алдынар болгаш комиссияның даргазының хуралына киришкен оон шупту кежигүннеринин адын салган протокол-биле долдуртунар.

10. Бир эвес хуралга комиссияның кежигүннеринин чартыындан хөй кежигүннери олурушкан болза, комиссияның шийтпир эрге-хоойлу езугаар күштүг болур.

11. Хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтеринин төлөвилелин хүлээп алганының дугайында комиссияның шийтпирин 5 ажылчын хүн дургузунда комиссияның секретары Тыва Республиканың Чазаның хоорай тудуу төлөвилээшкининин республика нормативтерин бадылаарының дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалының төлөвилели-биле кады чорудар.

Тыва Республиканың чамдык күрүнө бүрүн эргелерин төлээлеп турар Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органның муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларынга хыналданы чорударының болгаш күүселдезин түр када соксадырының, күш чок болдурарының чурумун бадылаарының дугайында

2011 чылдың октябрь 6 № 588 Кызыл хоорай

2003 чылдың октябрь 6-да "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында" Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың чамдык күрүнө бүрүн эргелерин төлээлеп турар Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга орган-

нарының муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларынга хыналданы чорударының болгаш күүселдезин түр када соксадырының, күш чок болдурарының чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың октябрь 6-да № 588 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың чамдык күрүнө бүрүн эргелерин төлээлеп турар Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органның муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларынга хыналданы чорударының болгаш күүселдезин түр када соксадырының, күш чок болдурарының Чуруму

1. Тыва Республиканың хоойлузу езугаар Тыва Республиканың күрүнениң чамдык

бүрүн эргелеринин төлээлеп турар тус чер бот-башкарылга органныңга хүлээткен

күрүнө контролон чорудуп турар Тыва Республиканың Чазаның бүрүн эргелерин төлээлээн Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органны Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының тус чер бот-башкарылга органның (дараазында - тус чер бот-башкарылга органы) хүлээп алганы муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларының адырынга хыналданы чорудар.

2. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алган чамдык күрүнө бүрүн эргелерин таарыштырып турар тус чер бот-башкарылга органы муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алган соонда 14 хонуктун дургузунда төлээлекчи органче шынзыткан хоолганы чорудар.

3. Бир эвес айыттырган актыда чаңгыс норма Тыва Республиканың чамдык бүрүн эргелерин төлээлээр таарыштырып турар болза, муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын төлээлекчи органче чорудар.

4. Ажылгалда муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызында өскерилгелерни киригенин дугайында муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алган болза, төлээлекчи органче муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызында өскерилгелерни киригенин дугайында муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының хоолгазын чорудар.

5. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының хоолгазы кирген соонда төлээлекчи орган 30 хонуктун дургузунда төлээлекчи органның бадылааны чурум-биле экспертизаны чорудар.

Төлээлекчи органның удуртукчузунун шийтпир-биле муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызынга экспертизаны 30 хонуктан узатпайн, чорудуп болур.

6. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызынга экспертизаны чорутканының түңнелдери-биле төлээлекчи орган муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын солугурунун дугайында шийтпирни дараазында байдалдарда хүлээп алыр:

а) муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алырынга хоойлу-дүрүм үндезини чок болза;

б) тус черниң бот-башкарылга органының муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алыр төлээлекчи эргези чок тус черниң бот-башкарылга органы муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын хүлээп алганда.

7. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызынга экспертизаны чорутканының түңнелдери-биле төлээлекчи орган муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын түр соксадырының дугайында шийтпирни дараазында байдалдарда хүлээп алыр:

а) муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызынга Россия Федерациязының Конституциязының, Россия Федерациязының федералдыг хоойлуларының болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының, Тыва Республиканың Конституциязының, Тыва Республиканың конституция хоойлуларының, Тыва Республиканың хоойлуларының болгаш Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының дүрүмнеринге чөрүшкөк чурумнары киригенде;

б) муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларында коррупциогенниг факторлар бар болза.

8. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызын бо чурумнун 6,7 пункттары езугаар күш чок болдурарынга (азы күүселдезин түр када соксадырынга) үндезин болур дүрүмнери кирип турар кезээ азы бүдүнү-биле күш чок болдунар (күүселдезин түр када соксадыр).

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың сентябрь 16-да № 1002 доктаалыга өскерилгелерни киригенин дугайында

2011 чылдың ноябрь 17 № 686 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың сентябрь 16-да "Тыва Республикада онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының девискээр системазының дугайында" № 1002 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) доктаалда:

а) 2 биле 3 пункттарны күжүн чидирген деп санаар;

2) Тыва Республикада онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының девискээр системазының дугайында дүрүмде:

а) 1-ги пунктта "Бо" деп сөстү "Россия Федерациязының Чазаның 2003 чылдың декабрь 30-де № 794 доктаалы-биле бады-

9. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының өскерилгенин дугайында шийтпир дараазында медээлер кирип турар эрге-хоойлу акт-биле төлээлеткен орган кирир:

а) муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының ады, дугаары болгаш үндүрген ай, хүнү, муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының өске-даа реквизиттери, а ол ышкаш муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының (муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының кезээ чок болдурган таварылгада) дүрүмнеринин өскерлип турар даңзызы;

б) муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызы өскертиринин үндезиннери.

10. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының күүселдезинин түр када соксадырының дугайында шийтпир дараазында медээлер кирип турар эрге-хоойлу акт-биле төлээлеткен орган кирир:

а) муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының ады, дугаары болгаш үндүрген ай, хүнү, муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының өске-даа реквизиттери, а ол ышкаш муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының кезээ чок болдурган таварылгада) дүрүмнеринин өскерлип турар даңзызы;

б) муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының күүселдезинин түр када соксадырының үндезиннери;

в) муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының күүселдезинин түр када соксадырының хуусааы;

г) Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм актыларында дүүштүрер болгаш (азы) коррупциогенниг факторларны чайладыр сорулга-биле муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларының дүрүмнерин эде көөрүн (күш чок болдурарын, өскерилге киригенин) тус чер эрге-чагыргазының бот-башкарылга органында даңзып турар хуусаа.

11. Муниципалдыг эрге-хоойлу актызының күш чок болдурарының (күүселдезин түр када соксадырының) дугайында шийтпирге бо дүрүмнүн 5 пунктузу езугаар чоруттунар муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының экспертизанын түңнелдеринин көргүзүлгенин талазы-биле түңнел бижи коштунар турар.

12. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының күш чок болдурарының (күүселдезин түр када соксадырының) дугайында шийтпирни муниципалдыг эрге-хоойлу актызын хүлээп алган тус чер бот-башкарылга черинин органынче хүлээп алган хүнден эгелээш, 3 ажылчын хүнүн дургузунда чорудар.

13. Тыва Республиканың чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар тус черниң бот-башкарылга органы муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының күш чок болдурарының (күүселдезин түр када соксадырының) дугайында шийтпирни алган соонда, ол актының парламентинин массалыг информация чепсектеринге ону парладырып хандыраар, а ол ышкаш Интернет четкизинде (бир эвес муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызы Интернет четкизинде парламенттин таварылгада) бодунун албан-езуунун сайтызынга айыттырган шийтпирни салыр.

14. Муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызының күш чок болдурарының (күүселдезин түр када соксадырының) дугайында төлээлеттирген органның хүлээп алган шийтпиринге чөпшээрелпезин тус чер бот-башкарылгазының органы Тыва Республиканың Чазаның азы суд чуруму езугаар ындыг шийтпирни хомудаар эргелиг.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың сентябрь 16-да № 1002 доктаалыга өскерилгелерни киригенин дугайында

2011 чылдың ноябрь 17 № 686 Кызыл хоорай

лааны онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының чаңгыс аай күрүнө системазының дугайында амгы дүрүм езугаар" деп сөстөр-биле солугуру;

б) 3-кү пунктуну дараазында утка-биле бижири:

"3. ТР-ниң ТП РСЧП 17 кожуун болгаш хоорай звенозундан тургустунган."

в) 4-кү пунктуну күжүн чидирген деп санаар;

г) 5-ки пунктунун ийиги абзазында "өртке удур айыыл чок чорун" деп сөстөрни база сугларга камгалал" деп сөстөр-биле солугуру;

д) 7-ги пунктунун ийиги абзазында "Тыва Республиканың Өртке удур айыыл чок чоруту хандыраар болгаш онза байдалдарны

базының база чок кылырының биле комиссия" деп сөстөрнү "Тыва Республиканың девискээринге өртке удур чорукту хандылар болгаш онза дарны болдурбазының база чок кылырының талазы-биле Тыва Республиканың комиссиязы" деп сөстөр-биле ки пунктуда:

у абзацты дараазында утка-биле Тыва Республиканың девискээринге дур айыыл чок чорукту хандылар онза байдалдарны болдурбазының кылырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязы Тыва Республиканың Чазаның Даргазы башкаар"; үкү абзацты күжүн чидирген деп

ку пунктунун "г" иштиги пунктузунда бзацта "Россия Федерациязының, испубликаның хоойлужудулгалары-еп сөстөрнү "Россия Федерация-хоойлужудулгалары биле Тыва Республиканың хоойлужудулгалары-биле" гер-биле солур; үкү пунктунун үшкү абзазында "Россия Федерациязының Хамааты камгалал, йдалдар болгаш бойдус халаптар-жуктарын чайладыр херектер тала-ямының Тыва Республика талазы-л эргелели" деп сөстөрнү "Россия циязының Хамааты камгалал, онза дар болгаш бойдус халаптарынның рин чайладыр херектер талазы-биле ле" деп сөстөр-биле солур; үкү пунктуда:

үкү абзацта "шинтпири-биле" деп күүсекчи эрге-чагырганың федерал-аннарының" деп сөстөрнү немээр; ки абзацта "хоойлужудулгалары-еп сөстү "хоойлужудулгазы-биле" -биле солур, "база Тыва Респуб-лп сөстү ап кааптар; үкү пунктуда:

биле үшкү абзацтарны күжүн чидир-санаар; ки абзацта "Россия Федерациязы-ва Республиканың хоойлужудулга-иле" деп сөстөрнү "Россия Феде-ның хоойлужудулгалары биле Тыва иканың хоойлужудулгалары-биле" гер-биле солур;

2 пунктуда: үкү абзацта "база Тыва Республиканың иң" деп сөстөрнү ап кааптар; үкү абзацта ", Россия Федерациязы-ааты камгалал, онза байдалдар бол-

гаш бойдус халаптарынның уржуктарын чайладыр херектер талазы-биле ямының Тыва Республика талазы-биле кол эргелели-биле" деп сөстөрнү "күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары база Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары-биле чөлшээрешкени-биле" деп сөстөр-биле солур;

и) 27-ги пунктунун "а" иштиги пунктузунун үшкү абзазында "удуртукчулары-биле" деп сөске "күүсекчи эрге-чагырганың федерал-дыг органнарының" деп сөстөрнү немээр; о) 29-ку пунктуну дараазында утка-биле бижири:

"29. Онза байдалдарны чайладыр: девискээр характерлиг чергелерге орга-низацияның күжү болгаш дериг-херек-селдери-биле чорудар;

муниципалдыг характерлиг черлерге тус чер бот-башкарылга органнарының органи-зацияның күжү болгаш дериг-херекселдери-биле чорудар;

онза байдалдарның зоназы муниципалиттер аразы болгаш регионалдыг характер-лиг черлерге таварышканда, Тыва Респуб-ликаның күүсекчи эрге-чагырга органнар-ның, тус чер бот-башкарылга органнарының күжү болгаш дериг-херекселдери-биле чорудар;

онза байдалдарның зоназы регионнар аразының болгаш федералдыг характерлиг черлерге таварышканда, Россия Федерация-зының субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнарының күжү болгаш дериг-херекселдери-биле чорудар.;

п) 31-ги пунктунун ийги абзазында "Рос-сия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгалары-биле" деп сөстөрнү "Россия Федерациязының хоойлужудулга-лары биле Тыва Республиканың хоойлужу-дулгалары-биле" деп сөстөр-биле солур;

р) 32-ги пунктунун чедиги абзазында "хоойлужудулгалары-биле" деп сөстү "хоойлужудулгазы-биле" деп сөс-биле солур, "база Тыва Республика" деп сөстү ап кааптар.

2. Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың март 30-де "Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың сентябрь 16-да № 1002 доктаалына өскерилгелерни кириеринин дугайында" № 217 доктаалының 1-ги пунктузунун "а" иштиги пунктузу биле 2-ги пунктузун күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээл-гезин күүседип турар В.БАРТЫНА-САДЫ.

2011 чылда Тыва Республиканың девискээринде алдын тывыжынга ниити квотаны үлээрин бадылаарының дугайында 2011 чылдың ноябрь 18 № 692 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаа-дыры болза:

1. 2011 чылда Тыва Республиканың девискээринде алдын тывыжынга ниити квотаны үлээрин бадылаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-зының бирги оралакчызының хүлээлге-зин күүседип турар В. БАРТЫНА-САДЫ.

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың ноябрь 18-те № 692 доктаалы-биле бадылаан

2011 чылда Тыва Республиканың девискээринде алдын тывыжынга ниити квотаның ҮЛЭЛГЕЗИ

Кожууннар	Бүдүрүлгелер	Тывыш чери	2011 чыл-да квота-зы, кг.	2011 чылда баланс кур-лавыры, кг
Тожу	«Ойна» артели	«Черная» үүрел-чек алдын сайы	170	902
		«Истоки Черной» үүрелчек алдын сайы	167	272
		«Билелиг» үүрел-чек алдын сайы	200	3514
	Шунту		537	
	«Тыва» артели	«Улуг болгаш Би-че Алгыяк» үүрелчек алдын сайы	50,4	2183
	Кожуунда ниитизи-биле		587,4	
Тере-Хөл	«Ойна» артели	«Эмми» үүрелчек алдын сайы	500	801
	Кожуунда ниитизи-биле		500	
Каа-Хем	«Тардан Голд» КХН	«Тардан» тывыжы	120	7971
	«Восток» КХН	«Кундус» үүрел-чек алдын сайы	29	87
	Кожуунда ниитизи-биле		149	
	Республикада шунту		1236,4	
	Ооң иштинде:			
	«Ойна» артели		1037	
	«Тыва» артели		50,7	
	«Восток» КХН		29	
	«Тардан Голд» КХН		120	

Тыва Республиканың Соңгулда Комиссиязының Доктаалдары Дыңнадыг

Эрзин кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составына немелделерниң дугайында

2011 чылдың декабрь 3 №19/131-6 Кызыл хоорай

чылдың апрель 13-те Тыва Респуб-лп Соңгулда комиссиязының "Эрзин нун девискээр соңгулда комиссия-челеп тургузарының дугайында" 20-5 доктаалы-биле тургустунган кожууннун девискээр соңгулда иязының составына кандидатура биле саналды чугаалажып көргөш, Федерациязының хамаатыларының а эргелеринин болгаш референдум-ир эргезинин кол-кол магадылал-н дугайында" Федералдыг хоой-9 чүүлүнүн 11 пунктузунга дүүштүр

Тыва Республиканың Соңгулда комиссия-зының доктаадыры болза:

1. 1939 чылда төрүттүнген, дээди эртем-ниг, пенсионер, "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партияның Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырындан депшиттирген Халарбаа Сааяевич Кара-оолду Эрзин кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

Улуг-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составына немелделерниң дугайында

2011 чылдың декабрь 6 №22/135-6 Кызыл хоорай

3 чылдың август 6-да Тыва Респуб-лп Соңгулда комиссиязының "Улуг-жууннун девискээр соңгулда комис-четчелеп тургузарының дугайында" 72-5 доктаалы-биле тургустунган м кожууннун девискээр соңгулда иязының составына кандидатура биле саналды чугаалажып көргөш, Федерациязының хамаатыларының да эргелеринин болгаш рефе-та киржир эргезинин кол-кол мага-ларының дугайында" Федералдыг нун 29 чүүлүнүн 11 пунктузунга

дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1977 чылда төрүттүнген, дээди эртем-ниг, Тыва Республиканың Соңгулда комис-сиязының медээ төвүнүн мурнакчы специа-лизи, "РФКП" партиязының Тыва Республика салбырындан депшиттирген, Сай-Суу Бадыевна Аралчорну Улуг-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының сос-тавынга томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Политиктиг партияларның регион салбырларының соңгулда фондуларынче кирген болгаш оларны чарыгдаан акша-хөреңгинин ниити түнүнүн дугайында медээлер (Россияның Ажаалга банкызының кириген медээлеринге үндөзилзэн)

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының алдыгы чыыжының депутаттарының соңгулдалары Тыва Республика

2011 чылдың декабрь 5-тиң байдалы-биле

№	Соңгулда каттыжышкынының ады	Кирген акша, шунту	Чарыгдаттыг акша, шунту	Артканы
1	2	3	4	5
1	«Россияның патриоттары» политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбыры	101000	101000	0
2	Чөптүг Россия политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбыры	1160080	1160080	0
3	Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тыва Республикада регион салбыры	6500000	6500000	0
4	«РЛДП» политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбыры	0	0	0
	Шунту:	7761080	7761080	0

ЫРААЖЫ ХЕМНИҢ КЫЗЫ

Тыва улустун шаг-төөгүдөн бээр ырлажып чорааны узун, хоюг, шөйүп ырлаар ырларының күүседикчизи Опал Агбаан-Шыыраповнаның дугайында бижип көрей. Ол бичизинден тура ава-ачазының тааланчыг, чараш ырларынга өпейледип өскөн болгаш ырлаар болганы ол боор.

1940 чыл. Чөөн-Хемчик ко-жуунга «Аныяктарның Революстуг эвилели» тургустунган. Ол эвилелге 12-15 харга чедир аныяктар кирер турган. Ол Тывага школалар чаа-ла тургустунуп, ажыттынып турган үе. Чөөн-Хемчик кожуунун аныяктар эвилелиниң даргазынга Бүдөгечи дарга сонгуткан. Ынчан концерт, ыры-шоор деп чүве Тыва чуртунга кончуг ховар, а чер-черге

киржикчилери чыгып келген-дир, кончуг эки болду» — дээш, шуп-тувустун аттарыны: «Шемиден — Оюу-Чинчи, Хөндөргейден — Опал, Семис-оол, Олай, Баян-Таладан — Херел-оол, Семис» — деп бижип олурда, орус кижии кирип келди. Ол үеде тывага орус омактыг хамаатылар кончуг ховар турган. Ол дарга база бистиң-биле кады чоруур хевирлиг болду.

лер?» — деп айтырды. «Мен шүлүк чугаалаар мен» — дээш, С.Пюрбю-нун очулгазы-биле Пушкинниң «Ту-раскаал» деп шүлүүн чугааладым. База «эки» дирткен мен. Бакулин дарга бистиң ырларынысты, шү-лүктээриности шимээн чок дыңнап олургаш, каттырып-каттырып бир-ле чүвени Бүдөгечи даргага чугаалады. Оон дарга: «Че, дуңмала-рым, бис ам чоруткаш, Улан-Бурага бо концертисти көргүзөр бис. Оон соонда дедир кел чо-рааш, Баян-Талага база бараал-гадыр бис. Аъттарыңар мунуңар» — деп команда берди.

Бистер бот-боттарывыс таны-жып алган бис. Семис-оол Монгуш акый Кызыл хоорайга безин чо-

Арыг иштинде май байырлал-дарының чыскаалы болуп турган. Аъттарывыстан дүшкен дораан-на белеткеп алган ыры, шүлүктери-ности чонга көргүзе бердивис. Ын-чан ол бистиң бир дугаар кон-цертис болган. Опалдың гар-моньга үдеттирип тургаш ырлаа-нын чон хөлчөк сонурган.

Опал Агбаан-Шыыраповна «Хараганныг Улан-Бура», «Шеми бажы сериин чайлаг», «Самагал-дай», «Межегей» дээш, чүгле Тыва улустун шөйүп ырлаар ырларын ырлап күүсеткен. Бистиң ол көр-гүзүүвүс соонда Бүдөгечи дарга сөс алгаш, тыва чонунуң культу-рлуг амыдыралын сайзырадырын, ону чаа езу-биле углап-баштаарын суму бүрүзүңе, клубтарны, куль-тура одагларын тудуп тургузарын, аныяктарның ажыл кылбас чоруун соксадырын, кижии бүрүзү бөлүк-бөлүк ойтулааш ойнаар чорукту соксадырын, аът-хөл оорлап мунар чорукту соксадырын шың-гыы саналдаан. Ол төөгүлүг эгелээшкн ол үеде кончуг ханы утка-лыг, Тыва Республиканың сайзы-ралынга бир дугаар шиитпирлиг базым болган деп бо хүнге чедир утпайн чоруур мен.

Бистиң концертис доозулган. Баян-Талаже чорупкан бис. Ийме-ниң аныяк-өскөн оолдар-кыстары арыг иштинге бисти чаа чогааткан ойтулааш ырызы-биле үдеп кааннар:

Бүдөр-ле дээр, бүтпес-ле дээр
Бүдөгечи тову-ла чок.

Бүдөр-бүтпес товун билгеш,

Бүдүү дүрген чоруулуңар.

Баар-ла дээр, барбас-ла дээр

Бакулинниң тову-ла чок.

Баар-барбас товун билгеш,

Божуу дүрген чоруулуңар! —

деп ырлажып турганнар. Ол 1941-1942 чылдарда Чөөн-Хемчик ко-жуунуң девискээринге бир ду-гаар культура бригаданың үнүүшкүнү болган. Оон бээр 60 чыл ашкан. Бистиң ол эштеривис шупту «кызыл-дустай» бергеннер. Опал Агбаан-Шыыраповна Шулуу ам-даа ырлавышаан, дөрт кысты, бир оолду төрээш, эртем-билиглиг, бедик культурулуг кижилер кылдыр өстүрүп доруктургаш, оларның ажы-төлүн азыражып, чаагай, ча-раш чуртталганың активчи киржик-чизи бооп чурттап чоруур. Ол дээрге чурумнуг, тура-соруу бай-лак, чаныш-сыныш чок чаа үениң кижизи-дир.

Опал Агбаан Шыыраповна тыва улустун ырларын ырлап чорааш, делегейни дескингеш, кадагаты чурттарын эргээш келген. Оон дугайында өске сактыышкынга бижирин азап каайн. Бөгүн биске улуг өөрүшкү — Тыва Арат Рес-публиканың тургустунганындан бээр 90 чылга тураскааткан деле-гей чергелиг улустун ыры кон-курузунга Опал Агбаан-Шыы-раповна тиелекчи болуп, гран-при шаңналды алган.

Опал Агбаан-Шыыраповна, силерге сеткилимниң ханызындан байыр чедирбишаан, уран чүүлге ханы ынакшылыңар дээш черге чедир мөгейип тур мен. Силерге болгаш ажы-төлүңерге, уйнукта-рыңарга улуг өөрүшкүнү күзедим.

Клара САГДЫ,

Тыва культураның хоочуну.

Өг-бүлө архивинден чурук.

БАЗА КАТАП САГЫНДЫРААЛ!

Бо чылын Кызыл хоорайның бир бажыңыга өрт болган, оон түңнелинде оран-сава база иш-тинде эт-херексели кады өрт-тенген. А эң-не коргунчуг чүүл — бажыңның удур өрээлинден харлыг бичии уругнуң өлүмөчүзүн тыпкан. Дараазында билдинип келгени болза, 2 хар-лыг болгаш 9 айлыг чаштарның авазы уругларын эзирик байдалга турган төрөл дуңмазын арттырып каарга, ол удатпай ужул калган. Харалаан, элек трилиг плита кырынче пөс кескиндизи та канчап барып дүшкөчүве, каш-ла минута иштинде өрөөскүп үнгөн. Өрт өжүрер ажылдакчылар 9 айлыг уругнуң болгаш оон эзирик акызының амы-тынын камгалап апканнар. Мындыг хевирлиг медээлерни хүннү чыгы дыңнаар апарган бис...

Өрттү болдурбазының дугайында ажылды чон ортузун чорудуп турза-даа, өрттөр дөмө-ле болуп турар. Өрткө удур алба-чериниң ажылдакчылары хү бүрүдө ээлчеглиг үнүүшкүннери организаастап турарлар. Оларны бирээзинге бис база киришти-вис.

Хоорайның Парижских комму-наров кудумчузунда ийи каът ниити чуртталга бажыңыга барып, оо-чурттакчылары-биле ужуражып оларның чүгле өрткө удур дү-рүмнерни сагып турарын эвээр-черле хүн бүрүдө чурттап олур-байдалдары-биле таныштывыс. Подъездиже кирип кээрге, дүмбө-караңгы, шык, а думчукка ара-таакпы-биле холбажы берген ы-диис болгаш кижии албаннары-чыды дораан кээр. Ийги каътте коридорларының ортузунда ча-гыс чырык хып турар, ыт, диште-хөй чүве чок. Кижии чурттаар ар-чок оран-саваның ээлерини чугаалап турары-биле алыр-оларның бажыңыга өрт айыыл-ам бо хүнде-даа болур чыгыс. Кудумчудан келген кижилер ара-галап, таакпылап, корум-чору-үрөп, харын-даа чурттакчыларны кадыкшылынга, амы-тынынга ул-айыылды тургузуп турарлар. Эзирик кижиниң өжүрбейн барга-таакпызының көзүндөн өрт чалы-болу бээр деп чүүлү шупту э-билерлер. Бо ниити чуртталга бажыңының чурттакчылары ыш-ка коргунчуг байдалдарда амы-да-рап-чурттап турар кижилер эвээр-звес.

Ниитизи-биле республикада эрткен 11 айның дургузунда 46 өрт болган (эрткен 2010 чылда — 424), өрттен 9 кижии амы-тынында чарылган, оон иштинде 1 бичи уруг, а 36 кижии янзы-бүрү чадан-кемдээшкннерин алган. Өртте-ниң болуп турар чылдаганын отту оваарымча чок ажылгаары, суугуларын база электрелиг хере-селдерни ажылгаарының дүрү-нерин хажыдары.

Өрттүн болу бергенинге ке-кезинде чуртталга бажыңнары-н ээлери буруулуг, а 2,6 хуу таа-рылгада бичии уругларның от-бы-ойнаанының түңнелинде болга-Өрткө удур албан чериниң ажы-дакчылары республиканың чонун өрт айыылын болдурбазы-бил-оваарымчалыг болурун, чаш ажы-төлдү ээн кагбазын база ката-сагындырып тур.

Азияна ТАУ.



Хүндүткелдиг өгбө Опал Агбаан-Шыыраповна Шулуу өг-бүлөзундө бо чурун ыдыктыы-биле кадагалап чоруур.

ойтулааштаары нептереп турган: дүне када аныяк оолдар, уруглар чыгып келгеш, кожаннап ырла-жыр, ак ыяш дээр оюн ойнаар. Клуб, Культура бажыңы, аныяктар хөглээр черлер чок турган.

Бир-ле хүн Шеми сумузуңуң даргазы Кара Очур акый бистиң өөвүске келгеш: «Кожуун төвү Чадаанада «Аныяктар эвилели» дээр чаа организация тургустунган чүве-дир. Ол черге бир сумудан бир кижии кирер. Шеми сумуздан силерниң уругларыңар бирээзи кирзин, акым» — деп ачамга чугаалады. Авам биле ачам сүмелешкеш, мени чорудар диштилер. Даартазында ачам мени: «Кежээ орай чорбайн көр» — деп чагып-сургааш, аъткарыпты. Чадаанага чедип келгеш, партия райкомунуң бажыңыга киргеш, (эң чараш, эң улуг чаңгыс бажың ол-ла болгай) чаа тургустунган аныяктар эвилелиниң төвү кайда дээрзин айтыр-дым. Ол-ла бажыңның бир өрээ-линде болду. Кире бээримге, стол артында тыва-даа эвес, орустар-зыг-даа эвес, шевергин шырайлыг дарга олур.

— Кайы сумудан келдин, дуңмам? — диди.

— Шемиден — дидим.

— А-хаа, кончуг эки-дир — дээш, адымны айтырды. Ол үеде эжик ажыттыңан соонда ийи-үш кижии кирип келди. Бир кижии хо-лунда ырлаар гармонь тудуп алган. Дарга өөрүшкүлүг бисти кезий көргеш: «Культура бригаданың

Бүдөгечи дарга оон-биле чу-гаалашкан чүүлүн биске тайыл-бырлап берди: «Че, уруглар, силер ам бо хүнден эгелеп Чөөн кожуун-нуң аныяктар эвилелиниң культура бригаданың кижигүннери силер. Силерниң хүлээлгөңөр бо кожуун-нуң девискээринде сумуларга баргаш, концерт көргүзөр» — деп бо-ла. Элдепсинип, ыт чок, бот-боттарывысче көрүнүп алган олур бис. Бүдөгечи дарга каттыргаш: «Ында берге чүве чок, ырлап би-лир силер ыйнаан. Ырлаар, танцы-лаар, шүлүк чугаалаар. Сен Семис-оол гармоньга аялга тыртар сен. Каама, ойнап көрөм» — диди. Се-мис-оол акый, шынап-ла, ол бичии гармошказын шөө соккаш, кар-гырадыр-кургурадыр тырткан соонда тыва ырларның аялгалары ол-ла олчаан чаңгылаңы берди. Дарга: «Опал, ырлап көрөм» — дээрге, Хөндөргей чурттуг бичии уруг шала ыяды аарак, арнын дулгал чоруй:

«Шээр малды семиртирде,

Шеми бажы сериин чайлаг.

Арбын малды азыраарда,

Ажык бажы амыр чайлаг.

дээш, өткүт үнү-биле дендии ча-раш ырлай каапты. Семис-оол акый: «Бо уруг-даа кончуг эки ырлаар уруг. Бис чаңгыс чер-чурт-туг болгаш эки билир мен» — дээш, гармошказын улам ыткыр кыл-дыр ойнап турду. Опал оон улам-чылап база-ла ырлап эгелей бээр-ге, Бүдөгечи дарга бистерже көр-геш: «Силер чүнү күүседир си-

раан, Көк-оол, Мунзук, Кара-кыс артистерниң концертин безин көргөн, кончуг сайзыраңгай кижии болду. Бис аажок өөрүшкүлүг каттыржып, хөглөп, чугаалажып, аъттарывыс мунупкаш, дарга-ларывыс манап, оожум чортуп чоруп олур бис.

Ынчан Чадаана хоорай улуг эвес ыяш бажыңнарлыг, ногаан-чыттыңан төп хоорай чүве. Суур-дан үнгөн дораан аъттарывыстың маңы-биле хараганныг Улан-Бура (амгы Ийме суур) кайы сен дээш челдирип чоруптувус. Тыва кижии аът мунгаш чортуп, шошкуп чор-бас-ла болгай.

Хараганныг Улан-Бура

Кажан шагда чуртум чүве.

Кадыг-берге чорук чоруур

Кара бора адым чүве.

Элезинниг Улан-Бура

Эгири шагда чуртум чүве.

Эртен-кежээ чорук кылып,

Эртип турар оюм чүве — деп

сирлеңедир аян тудуп ырлажып чорааш, хая көөрүвүске, демги ийи даргаларывыс бир километр хире чыдып калган, арай боорда аът-тарында далбайтып чоруп олур-лар. Аът мунуп билбес күжүр дар-галарывысты көргөш, шуут баа-рывыс кадыр, чир-шоң дүжүп, кат-тыржып-каттыржып база-ла ырла-жып чоруптувус. Оолдар бистиң-биле деңге база-ла чындындадыр халдып чорлар оң. Че-ве, дээш чыраа-саяк аъттарныкы кылажы-биле ырлар чогаадып, каткы-хөг-лүг Ийме суурга халдып келдивис.

АРАТТАРГА АРТ КЫРЫНДА ТУРАСКААЛ

ТАР-ның 90 чылынга



90 чылдарның эгезинде улуг чуртувус ССРЭ иш-даа дивес хөгжүп, республикавыс-даа, ннарывыс-даа сайзыралдың оруу-биле чоруп. Ол үеде күчүлүг Совет Эвилели удавас дүже деп бодал бистиң кымның-даа бажывыска ейн турган...

ылды Тес-Хемнің чону олган күш-ажылчы чер-биле уткуп алган.

чамдызын адаарга үгү чүзүн малдың бажы: ың — 10162 баш, шээр — 93835 баш, чылгының аш, теңениң — 129 баш, — 1338 баш турган. Ралын ниитизи-биле (сов-рттакчы чон-биле кады) а ээти, 548 тонна сүтү, дүктү күрүнеге (бодунун инден аңгыда) дужааган л көргүзүлгелер мурнуку н эвээжевезен-даа.

м районга ол чылын 7,4 элчин метр шөлдүг чурт-кыңнарын туткан. Район агалдайга 800 номерлиг гөп эмнелгеге немелде ы: божуур бажыңны, хер консултациязын, уруг-рын ажылгалга кириген. ды, 140 уругга ийи каът адын тудуп турган. Уни-, эмнелге комплекзин лээр көрдүнген.

дага 140 уругга ийи каът садын доозар чыгаан, еттиң чаа бажыңын тудуп ерген турган. У-Шынаа га интернатты, кондитер зугларга сүт кухнязын е кирипкен, а Культура болгаш МТМ-ни тудуп эрген турду. О-Шынаага р бажыңын дужааган, цегин ажылгалга кириген. чүлүг электри шугумун шөйүп, доозар чыгаан Луурмакка ФАП-ты бол-бажыңын кылгаш, спорт-аа школаны туду берген улус сактыр.

бо бүгүнү, эрте берген (ап бижиң, чыскаап турар эр деп айтырыг номчук-зар-ла тургустунуп келир. ынчан каш-ла ай болгаш илели дүжүп каар деп йонга амыдырал долзу-ныгып турганын көргүзүп ол!

ржук районнуң чону, пар-му, райкүүском даартагы дап, демократияның бол-к-чалыг чоруктуң ачы-дунуң төөгүзүн чаа эзу-зүп, мурнуку чылдарда ерлерниң чөпшээревейн Самагалдайның байырла-чылда — Самагалдайның ганындан бээр 230 чыл, иң 220 чыл болур оюн биле демдеглээринге ип, баш удур ажилдарны ерген турган.

чылдың март айда болган утаттарының район Сове-жай сессиязынга ол тала-кылып чорудар ажилдар-ын бадылаан.

ннуң удуртулгазы СЭКП че, Дээди Совет база Чөвүлелинче-чоннуң са-а, дилеглерин кирип, ол н деткимчезин ап, а кол-— боттарывыс белеткел ны кылып, сессияларга,

чон хуралдарынга тодаргай хем-чеглерни хүлээп алгаш, оларны боттандырып эгелзэн бис. Ооң түңнелинде төвү Самагалдайга, суурларга тудуг-суур, чаагай-жыдылга ажилдары шапкынчый берген.

Таңды биле Тес-Хемнің кызы-гаары, Куран суурнуң чанынга — «Тес-Хем», Самагалдайже кирер черге — «Самагалдай» деп адрес-тиг стеллаларны Берт-Дагның чу-рукчузу Мартый-оол Чооду Тыва-да кайы-даа районда чок «петро-глиф» аргазы-биле сиилбип кыл-ган. Берт-Даг суурда тыва эки-турачыларга база Тываның эң баштайгы ужудукчузу Кидиспей Чоодуга тураскаалдарны кылган кижжи база ол.

Ол-ла чылдарда Самагал-дайның хүрээзин катап тургузар аргалыг болдувус. Буяңныг бо ажылга лама-башкы Таш-оол Бууевич Кунгаа аажок улуг улуг-хуузу кириген. Ооң удуртулгазы-биле Каадыр-оол Халбаевич Сал-чак баштаан тудугжулар үш ду-ганныг хүрээни тудуп доосканнар.

Чоннуң саналы-биле «Самагал-дайның хүндүлүг хамаатызы» болгаш Тес-Хем районнуң «Начын мөгези» деп аттарны тургустувус. Шагаа байырлалын тыва езу-биле — тиккен өглерлиг, одагаларлыг, адаан-мөөрейлиг национал оюн-нарлыг эрттирип турар апарган.

Яңзы-бүрү мөөрейлерни эрт-тиргеш, Самагалдайның эмбле-мазын, Калдак-Хамар оруунуң 50 чылынга тураскаалдың эскиз чу-руун шилип, тодарадып алдывыс.

Советская, Комсомольская, Авиация кудумчуларын Амбын-ноян, Кунаа, Ланзы деп чаа аттар-биле эде адаан. Ооң соонда чыл-дарда Чындыгыр, Самдан, Хураган деп аттарлыг кудумчулар бар апарганын немеп каайн. Сама-галдайга тураскааткан эң дээр-е ырылар, шүлүктөрүн мөөрейин база эрттирдивис.

Найырал болгаш Амбын-Ноян кудумчуларын асфальтылааш, Эрзин — Кызыл казаглыг орук-биле (федералдыг М-54 орук) тудуштурган.

Бо-ла бүгү ажил-херектер-биле чергелештир ТАР-ның 70 чыл болур оюн бедик көдүрлүүшкүн-нүг уткуп, районнуң экономи-казының бүгү-ле адырларынга чедишкннерни улам быжыглаар сорулганы сессияга салгаш, ук байырлалды Калдак-Хамарның арт кырынга август айның чаазында көктүг-шыктыг Чаа-Оваа шөлүңе чонувусту кайыын-бээр чалап эккеп алгаш, эргиде кагдынган, каш он-он чылдар дургузунда дагыбайн турганывыс Чаа-Овааны катап дагып, Калдак-Хамарның оруун туткандан бээр 50 чыл бооп турары-биле холбаштыр ол орукту туткан араттарга болгаш тускай эртемнигерге тураскаадып, чараш көрүштүг тураскаалды кылып тургузар деп шийтипирни хүлээп алгандыгын.

Бо оруктуң тудуунга киржи

чораан хоочуннарны чыып, олар-ның сактышкыннарын бижиң ап, архив материалдарын көдүрүп, партия райкому-биле кады демниг ажилдап, тураскаалдың эң эки эскиз чуруу дээш мөөрейни чар-ладывыс. Конкурс комиссиязы, даргазы партия райкомунуң 1-ги секретары С.М.Достай, Сергей Шалыкович Севзэн баштаан чурук-чуларның эскизин эң эки деп үне-леп көргөн. Ынчангаш олар турас-каалды тудуп кирипкеннер. Олар-ның аттары бо: Анатолий Монгуш, Сергей болгаш Солаан Севзэн алышкылар, Анатолий Чарындак — шулту Тес-Хемнің билдингир ус-шеверлери.

Тураскаалдың хемчээли дыка улуг болганы-биле чарыгдалдар база улуг болур дээрзи илдең апарган. Ындыг болбастың аргазы чок. Бодал көрүңер даан, ол анаа-ла «бичежек» чаңгыс тураскаал эвес, а бүдүн комплекс болур тур-ган: бирээде, тураскаал боду, ийде, 9 бозагалыг (ынчангы Тыва-ның 9 кожууннары дээни ол) узун бетон чада, саң салыр, өргүл кы-лыр ийи улуг сава, үште, чөөн чүк архитектуралыг, баарында ийи арзыланны сиилбип тургускан кижилер дыштанып олурар чер. Оон аңгыда тураскаал-комплекс турар черни белеткээр, хая-дажын аштаары, машина-балгат тургузар шөлдү дескилээр, чаагайжыдары дээш, хөй ажилдар көрдүнген турган. Ынчангаш бо хире улуг хемчээлдиг ажилды чүглө каш ус-шеверлерниң күжү-биле кылыры берге деп чүвени билгеш, районнуң чонун, албан черлери, бүдүрүлгелерниң удур-тукчуларын дузалажырынче кый-гырган.

СЭКП райкомунуң секретар-лары Борис Кыргысович Шөмбүн, Сергей Дуганович Хертек, рай-күүскомнуң даргазының оралак-чызы Белек-оол Чоодуевич Бат-кар, улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Шурун-Кара Сатович Кочага олар бо буяңныг ажилче албан черлериниң ажилдакчы-ларын, бүдүрүлгелерниң ажилчы-нарын мөөнөп шыдааннар.

Орук чери, «Сельхозтехника» каттыжышкыны, септелге-тудуг участогу, АКМК болгаш өске-даа бүдүрүлгелер чарыгдалдарны бот-тарынга ап, херек тудуг мате-риалдарын, машина-тракторларны берип, бо тудугга аажок идеп-кейлиг киришкеннер. Ооң түң-нелинде тураскаалды колдуунда ха-лас кылып алдывыс. База-ла улусчу тудуг ышкаш болган. Ынчанмайн канчаар — бистиң ада-өгбеле-ривис бо орукту халаска кылганнар болгай. Ону кылып турган чурук-чулар-даа, удуртукчулар-даа артык тайылбыр чокка шын билип турганнар.

Бир ай хире ажилдааш, турас-каалды хуусаазында, ТАР-ның 70 чылын демдеглээр байырлалдың бүдүүзүндө, доозуп четтигипкен-нер. Кедергей көрүштүг, маңган ак тураскаал белен болган!

1991 чылдың август 7-де хөй чонну чалап, тураскаалды ажыдып, кылган ажилывысты бараалгат-тывыс. Ону ыдыктаары-биле Тыва-ның чаа соңгуткан Камбы-лама башкызы Сандак Казакты болгаш эргелелдин өске-даа лама-баш-кыларын чалаан.

Ажыдышкын митингизинге ТАР-ның 70 чыл оюнга район-нардан келген хөй чон, Тестиң болгаш Эрзиннің төлээлери, Моолдан аалчылар, ол орукту кылырынга киришкен, биске арга-сүмени берип, дузалажып турган хоочуннарывыс Василий Чал-чыкович Сарбаа, Оюн Шойбан-ович Тарма, Чооду Намдалович Баткар, Семен Начинович Самдан, Чооду Байырович Биче-оол (хара-лаан, дириг бойдуста мөңгө чүве турар эвес — ол хүндүлүг хоочун-нарывыс бистиң аравыста ам чок) болгаш орукту кылышкан өске-даа араттарның ажы-төлдери, чоок кижилер киришкен.

Байырлыг ажыдышкынга Тес-Хем районнуң күүсекчи комите-диниң даргазы мен, СЭКП райко-мунуң 1-ги секретары Степан Мон-гушович Достай бистер кожааны кезип, чонга байыр чедиргеш, тураскаалды кылган чурукчуларга четтиргенивисти чоннуң өмүнээ-зинден илереттивис.

Мен бодумнуң чугаамга бо ча-раш тураскаалды 50 чылдар бу-рунгаар орукту кылган араттарның оолдары бистер адаларывыска, оларның маадырлыг чоруунга мөгейип, тураскаадып кылдывыс, ынчангаш бо баарывыста эртип чыдар каалама орук-биле кандыг-даа кижилер буяңныг ажил-хе-ректени чогулдуп, ооң-биле Тыва-выстың экономиказын быжыдып, озал-ондак чок, ак оруктап чоруу-рун күззэн мен. Мээң адам Лапчаа дээрзи Берт-Дагның Хараалыг-Хем арбанының араттарын баштап алгаш, орукту эгезинден эгелзеш, төңчүзүңгө чедир кылышкан кижилерниң бирээзи чораан дээрзин авамдан, кырганнарда-дыңнаан мен. Ынчангаш мээң «оолдары бистер бөгүн ада-ларывыска тураскаалды тургусту-вус» дээним ужуру ында.

Дараазында хоочуннар сөс алгаш, орукту кайы хире берге байдалдарда кылганын, ынчалза-даа бергелерге торулбайн, Тыва-ның тос кожууннарының төлээ-лери, шынап-ла, улусчу тудугну демниг, найыралдыг кылып доос-канын, а чамдыктары харын-даа кедизинде барып кады чурттаар эштерин моон тып алгаш, «олча-лыг» чанган бис диген сактыш-кыннары аныктарга өөредилги болган деп бодаар кижжи чордум. Иван Максимович Сувандии «Улусчу тудуг — Калдак-Хамар» деп номунда: «Калдак-Хамарның улусчу орук тудуу бүгү чоннуң эп-найыралының быжыг көвүрүү бооп төөгүвүсте артар... Ол тур-гузукчу ажил-иш — ада-өгбеле-ривистин ажыг дерин төп чорааш, анык салгалдарга арттырып каан хандыр дазылдыг элеп читпес тураскаалы» деп бижээни-биле кижжи чөпшээрешестин аргазы чок. Шынап-ла, тураскаал орук! Чоннуң чечен-мерген чугаазында: «Эки кылган ажил — элеп-читпес алдар!» дээр кочуг шын.

Калдак-Хамар оруун тутканы тыва улустуң төөгүзүндө маа-дырлыг, эрес-кежээ чоруктуң бир илерээшкини болган. Тыва чоннуң езулуг-ла төлөптүг аажы-чаңы анаа илерзэн. Ол орукту бүгү Тываның тос кожуунуң чону, ССРЭ-ден келген орус инженерлерниң удур-тулгазы-биле ажылгалга кириген

турган. Анаа Тестиң болгаш Эр-зиннің араттары эң-не идепкейлиг киришкен дээрзи маргыш чок.

Бо оруктуң тудуу ынчангы Тыва Арат Республикага эң улуг хемчээлдиг, эң хөй кижжи киржик-чилиг боорда, эң эвээш материал-дыг болгаш акша-хөрөңги чарыг-далдыг тудуг болган.

Ооң-биле кады бо орук Саян сыннарының соонда кадыр-берт Таңды-Уула сынын эртер казып үндүрген орук бооп турары-биле база онзагай.

Ук тураскаалды ол үениң киж-илериниң Таңды сыны дег өндүр бедик хей-адынга тураскаадып, Тес-Хемнің чону кылдырган.

Сактышкынымын төндүрүп тура, демдеглеп каар чүвем чүл дээрге, бо тураскаал Тывада бир дугаар улуг арт, хөй чон аргыжып эртер чоннуң ыдыктыг черинде кылдырган улуг хемчээлдиг турас-каал-комплекс болур. Бистиң, тес-хемчилерниң, үлегеривисти эде-рип, ооң соонда өске кожууннар (чижээ, Сүт-Хөлдүн ус-шеверлери) ындыг тураскаалдарны кожуун-нарынга кылып ап турар апар-ганнар. Бо ажилдарга база баш-тайгылар болганывыска чоргаар-ланыр-дыр бис.

Адак сөөлүндө чүл дээрге — салган сорулгавыстың эчизинге чедип, Самагалдайның тургустун-ганындан бээр 230 чыл болган байырлалын 1993 чылдың сен-тябрьның эгезинде хүннерде республика деңнелдиг кылдыр тыва чонувустуң киржилгези-биле эрттирдивис! Ооң дараазында 1998, 2003 болгаш 2008 чылдарда ук байырлалды эрттирери чанчыл болу берген.

Кылдырган хүнүнден эгелзеш-ле бо тураскаал тес-хемчилерниң, эрткен-дүшкен аалчыларывыстың, даштыкы туристерниң доктаап, дыштаныр ынак чери болу берген. Анаа улус чурук-хөрөккө, «ви-дикке» тырттырып алыр, өгле-нишкен аныктар мону черле оюп эртпес чер апарган.

Кандыг-даа чорумал кижжи анаа доктаап, дыштанып, автомашина-зының хөрзэн соодуп алгаш, Чинге-Хажат өрү каалама орук-биле чоктааш, ийи-үш ээтпекти ча-рашсынып эрткеш, Калдак-Хамар арт кырынче үне халдып келирге, канчаар-даа аажок чараш чурумал ону уткуп алыр: солагай талазында, чалама-биле шиметтинген шивилер, пөштер, он талазында, хадактар-биле каастанган бедик сувурган, долгандыр ногаан арга-эзим, а мурнунда — Чаа-Оваа шөлү чечек-сигени айыраңнаан чыдар, ынаар талыгырда Сайгын, Хайыракан даглары, калбак-делгем ховулар көстүп, Тестиң суу ээтпектерде кылаш кыныр, ооң ындычче карак чедер болза, Агар даа, ооң ын-дычче Моолдун ховулары чир-гилчиннеп чоруй барган. Ат-сурагылыг Тес-Хем кожууну бо-ла болгай!

**Лапчаа КАРА-ООЛ,
Тес-Хемнің кожуун дарга-зынга ажилдап тургаш, ук тураскаалды кылдырткан кижжи.**



АЙЫЛ ЧОК ЧОРУУН ХАНДЫРАР

Почтага болгаш ооң ажилдакчыларынга хамаарыштыр хоойлу-дүрүмге удур хөдөлүшкүннерин болдурбас, ол ышкаш кел чыдар Чаа чыл байырлардын айыыл чок байдалга уткууру-биле федералдык почта харылзаштырыкчызы чогуур хемчеглериниң боттанылгазын чорудуп эгелзэн. Ук бүдүрүлгеге почта салбырларынга болгаш ооң өске-даа объектилеринге видео-хайгааралды (чажыт) тургузарынын талазы-биле эң улуг төлөвилел бодунуң ажилын эгелзэн. Шак мындыг арга-биле почта салбырларынга корум-чурум үрээшкүннери эвээжээр болгаш видеокамераларда тырттырган чуруктуң дузазы-биле иштики херектер ажилдакчылары кем-херек үүлгедиишкүннерин дарый истеп тывар дээрзи билдингир.

Почта автомашиналарында, ооң кайда чоруп турарын хайгаарап турар тускай дериг-херекселди салган. Спутник технологияларының ачызында почта автомобильдериниң кайда чоруп турары билдингир болур болгаш ол янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкүннерин

Россияның почтазы

болдурбазынга улуг идиг болур. Тыва Республикада ГЛОНАСС технологияларында 45 почта автомобильдери коштунган. Немей 10 ажыг автомашинаны кожар.

Россияның почтазы бүгү почта салбырларының болгаш ооң ажилдакчыларының айыыл чок чоруун хандыраары-биле чедимчелиг ажилды чорудуп турар. Эрткен чылга деңизерге, 2011 чылдың 3 кварталында кем-херек үүлгедиишкүннери 11 хуу эвээжээр.

ОТТО КАТАЛОГУ-БИЛЕ...

Декабрь эгезинде Россияның почтазы ОТТО каталогунуң талазы-биле 15 миллион дугаар посылканы чоруткан. Ол байырлыг байдалга болуп эрткен.

ОТТО бизнес адырының товунуң Россияда төлээлери болгаш «ДиректКаталог Сервис», «Бизнес Сервис» компанияларының удуртулгазы болгаш Тверь облазының салбырының почтазы ук хемчегге киришкен. «ДиректКаталог Сервис» компаниязының чиңгине директору Майкл Йорг чедимчелиг кады ажилдажылга дээш Россияның почтазынга өөрүп четтиргенин илереткен.

ОТТО каталогундан Россияның чурттакчылары 2006 чылдан бээр бараан-сараанны почта дамчыштыр чагылтырып ап эгелзэн. Амгы үеде федералдык почта харылзаштырыкчызы болгаш ОТТО ком-

паниязы быжыг, сырый кады ажилдажылганы чорудуп турар.

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУРУ ЧУГУЛА!

Даштыкы чурттарның Интернет-садындан бараан чагылтырарда, чүгле бүрүткелдик почта чорудулгазын шилип алырын Россияның почтазы сүмөлөп турар. Идик-хеп, электроника аймаан чагылтырарда, өртөк-үнези тода посылканы шилип алганы дээр.

Шак ынчаар садып алыкчы бодунуң чагыгларының чорудулгазын хайгаарап болур аргалыг. Бир эвес чагыг үрелип азы читкен таварылгада, садып алыкчы чагылткан бараанындан аңгыда, немей компенсация акшаны база ап болурунун магадылалы бар.

Даштыкы чурттарның Интернет-садыгларын Россияже кээп турар чорудулгаларның хөй кезин чарыгдалдарын эвээжедир сорулга-биле бүрүткел чок почта чорудулгаларын (бичии пакет сумкалар) ажылгап турар. Ооң уламындан Бүгү-делегейниң почта конвенциязын езугаар федералдык почта харылзаштырыкчылары бүрүткел чок чорудулга-биле келген чагыглар дээш кандыг-даа харыскалгачок болур.

Интернет-садыглардан бараан чагылтырып ап тургаш, почта чорудулгаларының дүрүмнерин сагыры эргежок чугула. Делегейниң почта каналдарындан наркотиктиг бүдүмелдер, чамдык эм-таң аймаа,

ок-чепсек, радиоактивтиг бүдүмелдер, дораан үрели берип болур аш-чем аймаа, арага, таакпы, үнүш аймаа, үрезин, үнелиг даштар дээр ышкаш чүүлдерни чорудары хоруглуг.

«ИДЕГЕЛДИГ АЖЫЛ БЕРИКЧИЗИ-2011»

Россияның Superjob.ru ажыл-агыйга тургустунарының талазы-биле порталының чоруткан шинчилелдери-биле Россияның почтазынга «Идегелдик ажыл берикчизи-2011» атты тывыскаан.

Мындыг хевирлиг эрге-байдалды Россияның почтазы үш чыл улай ап турар. Ажылга кирип алыр күзелдик улусту хаара тударынын талазы-биле федералдык почта харылзаштырыкчызының идепкейлиг ажыл-чорудулгазын эксперттер үнелзэн. Мындыг эрге-байдалды чүгле ортумак рыноктан куду эвес хостуг олуттарны сүмөлөп турар компанияга бээр. Чижээ-лээрге, Москвада бир хостуг олутче 35 кижиге кордап турар. А үстүндө айыткан ажыл-агыйга тургустунарының талазы-биле сайтыже 500 ажыг кижиге кирип турар.

Россияның почтазының бедик атка төлөпиг болганы дээр-ле, бүдүрүлгениң рынокта турум, быжыг байдалын, бурунгаар бүзүрелдик албан чери дээрзин херечилеп турар.

Наталья ТОРБОСТАЕВА,
Россияның почтазының Тыва-да салбырының специалисти.

Эмчиге өөрүп четтиришкени

Мен, Чеди-Хөл кожуунун Ак-Тал суурунун хоочун чурттакчызы, күш-ажылдың хоочуну, амгы үеде пенсионер мен. Хөй чылдарда удуртур ажилдарга ажилдап чораан үелеримде багай эвес ажилдааш, хөй санныг шаңнал-макталдарны-даа ап чордум. Назы-хар улгадып кээрге аары-аржыкка таваржыр боор-дур. Ынчангаш бо күзүн эмчилериниң сүмөлээни-биле Новосибирск хоорайга чеде бергеш, чүрээмге улуг болгаш берге кезишкенин эртим.

Ол эмнелгеге кестиргеш, эмнедип турган үелеримде менээ улуг дузаны чедирип, арга-сүмезин берип келген республикавыстың чоргааралы, аныяк, тыва эмчи оол ол эмнелгеге ажилдап турар болду. Улуг хоорайның эмнелгезинде ажилдап, арга-дуржулгалыг эмчи болуп, эмнедир-биле чедип келген тыва чаңгыс чер-чурттугларынга ол улуг деткимче-дузазын кадар дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчангаш аныяк эмчи **Россий Александрович Күжүгетке** дараазында одуругларны бараалгаттым:

Аккыр халат кедип алгаш, Арат чонун эмнеп чор сен. Тывадан чон чеде бээрге, Дыка ээлдек уткуп аар сен. Халат кеткен эмчи дунмам. Кайгамчыктыг тайылбырлап, Кезишкеним сөөлүнде Кедегей-ле чагың бердин. Эки сегип, кадык бол деп, Ээлдек хүлээп алганың дээш, Сеткилимин ханызындан Сеңзэ байыр сунуп ор мен. **Е. Д. Агы.**
Ак-Тал суур.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ававыс, почта салбырының хоочун ажилдакчызы **Чечен Иргитовна БАДЫНЫ** сөөлпү орукче үдешкен Кызылдың почта салбырынга, Чадаананың почта салбырынга, Тээлиниң почта салбырынга база дөргүл-төрелдерге эш-өөрге болгаш чонувуска четтиргенивисти илередип мөгейдивис.

Уруглары.

• Бодалдар дизи

Күш-ажылга талантылыг болгаш аңаа ынак кижиге моондактар турбас.

Людвиг Ван Бетховен.

Бердинген болурундан хилинчектиг чүве чок.

Агата Кристи.

Директор дээрге өске арткан улус-биле дөмей кижидир, ол чүгле ол дугайын билбейн турар.

Раймонд Чандлер.

Чагаалар аразындан

САГЫШ-СЕТКИЛ САРГЫП...

Мээң оглум Владимир Владимирович Бурбужуктуң аныяк-чалыы назынында эзирик, харыскалга чок чолаачының хайы-биле орук озал-ондааның айыыл-халавынга таварышкаш, чырык өртөмчейден чарлып чорутканы ооң чоок кижилеринге, төрелдеринге, эш-өөрүнге сагыш-сеткилди саргыдып, баарны ажыдып кээр хомудалды арттырган.

Владимир Бурбужук школачы чылдарында-ла кожуун, республика чергелиг уран чүүл көрүлделеринге кирип, уян үнү-биле чонун өөртүп, аян тудуп, ырлап чораан. Ол хөй чылдарда школачыларның эстрада ырыларының мөөрейлеринге гран-при шаңналдарын, хүндүлел бижикиртери, дипломнарны ап келген. Ооң бижзэн шүлүктери «Сылдысчыгаш» солунунга, Булуң-Терек ортумак школазының өөреникчилериниң «Ынак черим» шүлүктөр чыындызынга үнгүлзэн. Хөй шүлүктери парлаттынмаан, оларын чыып бижзэн кыдыраажын номчул артып кагдывыс, танчылаарынга база кончуг ынак. Аажы-чаңы кижизиг, чаптанчыг, баштак, уран-шевер, ажылгыр, өөрөдилгези эки, сагылга-чурумнуг, эш-өөрү-биле эл-найыралдыг-даа кижиге.

Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунун «Арат ажыл-агыйга удуртулга» салбырын чедишкени-

ниг дооскаш, улаштыр Бурятияның күрүнениң Лихачев аттыг көдээ-ажыл-агый академиязының 4-кү курузун доозуп турган. Өөренип турар мергежили көдээ ажыл-агый продукцияларының технологу болгаш, «Тараа культуралары. Оон бүдүрген чем аймаа» деп эртем ажылын бижип эгелеп, Булуң-Терээвистиң Даг-Баары тараалаң ховузуна тарааны тарып, холу-биле тудуп, хайгаарап, шинчилеп турган. Чаптанчыг, кызымак, шыдамык оглум дириг чораан болза, чонунга, Тывааның көдээ ажыл-агыйына, экономикактиг хөгжүлдезинге, эртем ажылынга улуг үлүүн кирир турган ийик.

Оглум дыка чурттаксаан, 7 ай дургузунда өлүм-биле чөгел төндүр демисешкен. Биске республика эмнелгезиниң нейрохирургия салбырының эмчилери Орлан Эрес-оолович Донгак, Омак Хунаевич Дугур, эмчи сестралары болгаш оон-даа өске ажилдакчылары ачы-буянын көргүскен. Оларга мөгеер мен. Оглумнуң чаңгысклассчылары, Тываның аңгы-аңгы булуңнарында эш-өөрү дузазын көргүзүп, бистиң-биле ам-даа харылзажып чоруурлар. Оларның өндүр угаанын, энерелдик сеткилин үнелеп, хүндүлөп, четтиргеним илереттим.

Нина ЭРТИНЕ.
Чаа-Хөл суур.



Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каыттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каыт тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,2,3,4
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2011 ч. 4 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

1 дөрбелчин метрде өртээ 34 500 рубльден өрү Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр. ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР: тел/факс: (39422) 4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48, 8-905-920-41-01. Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторунун ораалакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 7670. Чагыг 148. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.сч.т. № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткзэн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.